ULUSLARARASI HUKUK ÇERÇEVESİNDE KÖYLÜ VE KIRSAL ALANDA ÇALIŞAN DİĞER KİŞİLERİN TOHUM HAKKI(*)

Arş. Gör. **Eymir ALBAL**(**)

Öz

2018 yılında Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulu, BM Köylülerin ve Kırsalda Çalışan Diğer Kişilerin Hakları Bildirgesi'ni kabul etmiştir. Söz konusu Bildirge'de, köylü ve kırsal alanda çalışan diğer kişilerin medeni, siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel hakları teyit edilmiş ve grubun özel koşulları göz önüne alınarak kırsal alanda yaşanan yapısal sorunlar çerçevesinde bu haklar tanınmıştır. Ek olarak, üç yeni hak Bildirge çerçevesinde kabul edilmiştir. Bunlar; 15. maddede gıda hakkı ile birlikte düzenlenen gıda egemenliği hakkı, 17. maddede düzenlenen toprak (arazi) hakkı ve 19. maddede düzenlenen tohum hakkıdır.

Bildirge'nin hazırlık çalışmalarında, çoğu devlet, fikri sınai mülkiyete ilişkin uluslararası düzenlemeler ile tohum hakkına ilişkin düzenlemenin çatışma doğurabileceğini işaret etmiştir. Konunun bir insan hakları belgesinde tartışılmasından ziyade daha yerinde değerlendirmelerde bulunabilecek WIPO ya da FAO gibi BM ihtisas organları bünyesinde tartışılmasının uygun olacağı ifade edilmiştir. Olası bir çatışmayı engellemek için Gıda ve Tarım İçin Bitki Genetik Kaynaklarına İlişkin Uluslararası Antlaşma'nın ilgili hükmünün doğrudan bildirgeye alınması teklif edilmiştir. Bununla birlikte, tohum hakkı, Bildirge'nin 19. maddesinde detaylı şekilde düzenlenmiş; köylüler ve kırsal alanlarda çalışan kişilerin, gıda ve tarım için bitki genetik kaynaklarıyla ilgili geleneksel bilginin korunması hakkı, gıda ve tarım için bitki genetik kaynaklarının kullanımından doğan faydaların paylaşımına hakkaniyete uygun katılım hakkı; gıda ve tarım için bitki genetik kaynaklarının korunması ve sürdürülebilir kullanımıyla ilgili konularda karar verme sürecine katılma hakkı; tarladan (hasattan) ayrılan tohumları üretme ve çoğaltma malzemelerini saklama, kullanma, mübadele etme ve satma haklarının olduğu kayıt altına alınmıştır.

Çalışmada öncelikle Köylülerin ve Kırsalda Çalışan Diğer Kişilerin Hakları Bildirgesi'nin hazırlık çalışmalarına değinilerek, köylülerin bir hak öznesi olarak tanınmalarına giden süreç, tarihsel şekilde ele alıncaktır. Ardından, tohum meselesi, uluslararası fikri mülkiyet hukuku ve insan hakları hukuku çerçevesinde ele alınarak, ilgili düzenlemelerden bahsedilecektir. Bildirge'nin hazırlık çalışmalarında ileri sürülen temel itirazlar analiz edilerek, böyle bir hakkın uluslararası hukuktaki ilgili düzenlemeler bakımından değerlendirilmesi yapılacaktır. Sonuç bölümünde ise tohum hakkının kabulünün dünyadaki gıda sistemi ve köylü hakları bakımından ne ifade ettiği üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler

Tohum Hakkı, Gıda Egemenliği, Gıda Hakkı, Köylü Hakları, Fikri Mülkiyet.

(*) Makalenin Dergiye Geliş Tarihi: 02.09.2022 - Makalenin Kabul Edildiği Tarih: 27.10.2022, DOI No: 10.54704/akdhfd.1169998.

Bu çalışma, Akdeniz Üniversitesi'nde 04-06 Temmuz 2022 tarihleri arasında gerçekleştirilen *Uluslararası Akdeniz Hukuk Kongresi*'nde sözlü olarak sunulan ve Sempozyum Kitabı'nda özeti yayınlanan bildirinin genişletilmiş, geliştirilmiş ve makale formuna dönüştürülmüş halidir.

(**) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Doktora Programı Öğrencisi, Özyeğin Üniversitesi, Hukuk Fakültesi / İstanbul-Türkiye.
E-posta: eymiralbal@gmail.com,
Orcid Id: https://orcid.org/0000-0002-5212-764X.

"This article is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)"

RIGHT TO SEEDS OF PEASANTS AND OTHER PERSONS WORKING IN RURAL AREAS UNDER THE FRAMEWORK OF INTERNATIONAL LAW

Abstract

In 2018, the United Nations (UN) General Assembly adopted the UN Declaration on the Rights of Peasants and Other Rural Workers. In the declaration, the existing civil, political, social, economic and cultural rights of peasants and other people working in rural areas were mentioned and these rights were confirmed within the framework of structural problems in rural areas and by taking into account the special conditions of the group. These are respectively; the right to food sovereignty regulated together with the right to food in article 15, the right to land regulated in article 17 and the right to seeds regulated in article 19.

In the process that can be followed from the preparatory work of the Declaration, most states pointed out right to seeds may cause conflict with international regulations on intellectual property. In this respect, it was stated that it would be more convenient to evaluate the issue within the scope of UN's specialized bodies such as WIPO or FAO, which can make more appropriate evaluations, rather than discussing it in a human rights document. In order to prevent a possible conflict, it has been proposed to include the relevant provision of the International Treaty on Plant Genetic Resources for Food and Agriculture directly into the declaration. However, the right to seeds is regulated in detail in Article 19 of the Declaration, particularly the right of peasants and rural workers to preserve traditional knowledge relevant to plant genetic resources for food and agriculture, to equitable participation in the sharing of benefits arising from the use of plant genetic resources for food and agriculture; the right to participate in decision-making on matters relating to the conservation and sustainable use of plant genetic resources for food and agriculture; and have the right to save, use, exchange and sell farm-saved seed production and propagating materials.

In the study, first of all, the preparatory work of the Declaration of the Rights of Peasants and Other Rural Persons will be mentioned, and the process leading to the recognition of the peasants as a subject of rights will be discussed in a historical way. Then, the seed issue will be discussed within the framework of international intellectual property law and human rights law, and related regulations will be mentioned. By analyzing the main objections raised in the preparatory work of the Declaration, right to seeds will be evaluated in terms of the relevant regulations in international law. In the conclusion part, the study will be focused on what the recognition of the right to seeds means in terms of the food system and peasant rights in the world.

Keywords

Right to Seeds, Food Sovereignty, Right to Food, Peasant Rights, Intellectual Property.

Extended Abstract

The seed is a living being that symbolizes life all over the world. In almost all cultures, the seed represents the continuity of life and the power of nature. With the agricultural revolution, farmers separated the most productive plants at harvest time and planted the seeds of these plants, so they grew plants that were naturally evolved by the regions they lived in, and preserved biodiversity. They continued this breeding tradition in the first enclosure period when they were excluded from the commons. In a sense, the seed has long been regarded as the common heritage of humanity.

It has been argued within the framework of the rationality of capitalism that most natural resources such as seeds and water, which were previously used as commons, should be handled in the context of the private property institution with the understanding of the tragedy of the commons because the law cannot comprehend the mentality of communal personality. In this context, natural resources have been subject to legal field and science on the basis of their effectiveness.

After the seeds are separated from the farmers and transferred to the laboratory environment, newly produced seed types are protected under intellectual property law. In fact, many seed varieties produced naturally by farmers have been the subject of applications by powerful companies to benefit from intellectual property protection. Adoption of such property legislation, which is claimed to promote economic development, has been recommended to most countries, particularly in the global south, through international financial institutions. These developments have been considered by some authors as the second enclosure movement.

In this context, acceptance of the Declaration on the Rights of Indigenous Peoples became an important cornerstone in international law. With the declaration, the autonomy of indigenous peoples was recognized and in article 31(1), the first regulation in international law regarding the right to seeds was established.

The decision of the Human Rights Council to negotiate a Declaration on the rights of peasants and other people working in rural areas was made possible after more than a decade of work by human rights activists and peasant organizations, particularly La Via Campesina. On 5 December 2018, after a heated deliberation, the UN General Assembly adopted the UN Declaration on the Rights of Peasants and Other People Working in Rural Areas.

In international law, the main regulations that should be applied primarily regarding seeds should be as follows: International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, The Agreement on Trade- Related Aspects of Intellectual Property Rights, International Convention for the Protection of New Plant Varieties of Plants, International Treaty on Plant Genetic Resources for Food and Agriculture, Convention on Biological Diversity. These texts mainly depict a reconciliation rather than revealing a tension between the state sovereignty and private property. In terms of international legal regulations on seeds, the primary problem can be considered to be the legality of peasants saving seeds after planting seeds that are protected under intellectual property or plant breeder's rights.

In this context, the adopted Declaration on the Rights of Peasants and Other People Working in Rural Areas aims to correct a fundamental imbalance of power in the management of food systems. The second important point defines and protects the category of peasants by attaching fundamental rights to this group identity. Third, it fills critical gaps in rights protection, particularly by affirming the rights of peasants over land, seeds, and natural resources. Finally, the declaration models a holistic approach to food systems management and promotes the right to a healthy environment, and embodies the interconnectedness of human rights and environmental concerns as stated by Narula.

Considering that the state's support of the peasant seeds system in the context of the right to seeds, it is certain that the negative monopoly created by intellectual property can be prevented and this initiative will undoubtedly constitute an important step in terms of the protection of biological diversity. By instrumentalizing this development in the fight against hunger; it could be expected to protect peasants from the pressure of large, agro-industrial farms and make agriculture more resilient to market failures.

I. ÖZEL MÜLKİYET VE DEVLET EGEMENLİĞİ İKİLİĞİNE KARŞI: KÖYLÜ HAKLARI BİLDİRGESİ

A. Tarihsel Arka Plan

19. yüzyıl, hukukun özel mülkiyet ve devlet egemenliği arasında meydana gelen bir uzlaşıya indirgenmesi sebebiyle, mülkiyet çağı olarak isimlendirilmiştir.[1] İngiltere'de 14. yüzyıldan itibaren önce devlet mülkleri ve ortak (*müşterek*) alanların çevrilmesi (*çitlenmesi*) ile başlayan süreç, kilise mülklerine el konulması ile devam etmiştir. Takiben Parlamento ve toprak soylularının topraklara el koymasının ardından bu süreç yasal zemine kavuşmuştur.[2] Mülkiyetin (ve onu koruyan hukuk sisteminin) bir ülkenin gelişimi bakımından temel önemde olduğuna ilişkin düşünce, diğer devletleri de ele geçirmiş, çoğu devlet bu batı hukuk düşüncesini benimsemeye zorlanmıştır.[3]

Özel mülkiyetin, kapitalist ekonominin ve klasik anlamda batı hukukunun temelini oluşturduğu söylenebilir. Nitekim mülkiyetin doğal bir hak olduğuna

1 Ugo Mattei, Fritjof Capra, *Hukukun Ekolojisi*, (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017), 117.

2 Melek Mutioğlu Özkesen, *Toprakları Kapatmak*, (İstanbul: İletişim, 2022), 21.

3 Ha-Joon Chang, *Kicking Away the Ladder*, (Londra: Anthem Press, 2002), 57, 58.

ilişkin savların[4], temelde Amerika kıtasının keşfinin ardından yerlilerin topraklarına ve mallarına yönelik el koyma bakımından geliştirilmesi ve Roma hukukunun mülkiyete ilişkin kompleks kavramlarının yardımı neticesinde zenginliğin sürdürülebilir ve geliştirilebilir olduğuna ilişkin inanç, hukukun, kapitalist ekonomi ile yakın ilişkisinin başlangıcını oluşturmaktadır.

Batıda kapitalizm ve hukuk ilişkisindeki süreklilik, Weber'in eserinde de takip edilebilir. *"Ussal biçimde dile gelmiş anayasa, ussal biçimde dile gelmiş hukuk ve ussal biçimde dile gelmiş kurallara ve 'yasalar'a bağlı siyasal bir düzenleme anlamında devlet, uzman görevliler tarafından yürütülen, onun özü için gerekli olan öğelerin bu bileşimiyle, başka yerlerde görülen ilk örnekleri hesaba katmazsak, yalnız Batı'da bilinir."*[5] Hukuk gibi, kapitalizm de bu ussallığın ürünüdür.

Bu çerçevede hukuk, öznenin metalarla ilişkisine indirgenmiş ve tüm özneleri haklarda eşit kabul etmiştir. Dolayısıyla "herkesin özgür ve eşit doğduğu" ve temel insan haklarına sahip olduğu bir sistem yaratarak, hukukun sabitleyici tavrı, herkesi aynı başlangıç çizgisi üzerinde kabul etmiştir. Var olan eşitsizlikleri görmezden gelerek depolitize eden bu tavır, bu eşitlik söylemine karşı hukuk dilinde karşı argüman geliştirilmesini engellemiştir. Marx, seçme ve seçilme bakımından mülkiyete sahipliğin şart koşulduğu Amerika'da bu koşulun kaldırılmasını kitlelerin mülk sahiplerine karşı zaferi addederek kutlayan Hamilton'ı tam da bu sebeple eleştirmektedir. Bu şekilde özel mülkiyetin göz ardı edilişi, aynı zamanda onu önvarsaymaktadır, zira devlet, eğitim, meslek ya da özel mülkiyetteki farklılıkları özel doğalarıyla geçerli kılmaktadır. Bu durumda hukuk öznesi, "*iktisadi (yaşamsal, dirimsel) zorunluluk ile kurgusal özgürlük arasında bölünen toplumsal ilişkilerin çelişik niteliği*" arasında bocalayacaktır.[6] Zira hukukun kendisine tanımladığı alan, meta ile olan ilişkisi gereği, kiracı, tüketici, alıcı, tacir, satıcı, borçlu gibi kimliklere hapsolacaktır.

İnsan hakları hukuku, hukukun meta ile özne ilişkisine indirgenmesi hususunda bir sapma teşkil edebilir. Bununla birlikte, insan haklarının ortaya çıkışı, kapitalist düşüncenin desteği ile olmuştur. Kapitalist sınıfın monarşiye karşı hak iddiası, hukuku "doğal haklar" diliyle dönüştürmüştür. Ancak bildirgelerde yer alan söylemler, vaat edilenlerden farklıdır:

> "*İnsan haklan denen hakların hiçbiri, öyleyse, egoist insanın, sivil toplumun üyesi olarak insanın; yani kendi içine kapanmış, kişisel çıkarlarının ve özel kaprislerinin sınırlarına çekilmiş, ve topluluktan ayrılmış bir bireyin ötesine gitmez. İnsan haklarında insan bir cinsil-varlık olarak*

[4] Bununla birlikte Cihanoğlu, Bentham'ın mülkiyetin doğal bir hak olduğuna yönelik eleştirilerini hatırlatarak, mülkiyetin kişinin fayda beklentisinin hukuk eliyle düzenlenmesi olduğunu ifade etmektedir. Bu çerçevede mülkiyet doğal bir şey olarak görülemez, yasa yoksa, mülkiyet de yoktur. Huricihan İslamoğlu, *Dünya Tarihi ve Siyaset*, (İstanbul: İletişim, 2021), 158.

[5] Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, (Ankara: Ayraç, 1999), 16.

[6] Onur Karahanoğulları, Paşukanis ve Sönümlenmeci Hukuk Kuramı, https://www.hukukpolitik.com.tr/2016/11/02/pasukanis-sonumlenmeci-hukuk-kurami/ Erişim Tarihi: Ağustos 30, 2022.

görülmez, tersine, cinsil-yaşamın kendisi, toplum, bireylere dışsal bir çerçeve olarak, asıl bağımsızlıklarının bir sınırlanması olarak görünür Onları birarada tutan tek bağlantı, doğal gereklilik, gereksinim ve özel çıkar, mülkiyetlerinin ve egoist kişiliklerinin korunmasıdır."[7]

Kapitalizmin yükselişi ile birlikte doğan işçi sınıfının mücadeleleri "hak" söylemini etkilemiştir. Her ne kadar bu hakların varlığı bazı devletlerce reddedilse de esasen hakların birliğine ilişkin vurgu, giderek daha fazla kabul edilmektedir. Tarihsel süreçte işçiler, hukuk tarafından bir siyasi özne olarak tanınmış ve haklar dilini dönüştürmüşlerdir. Ancak bu dönüşüm, mevcut sistemin yapısında bir dönüşüme yol açmamıştır. İşçi bir özne olarak tanınmasının yanında emeğini özgürce satan taraf olarak sözleşme özgürlüğünden faydalanmaktadır. Bununla birlikte, bu klasik hak, daha sonra kazanılan sosyal haklar bakımından bir hapsolmayı yansıtır, zira sosyal haklar esasen asgari yaşam standardını korumayı amaçlamaktadır.[8]

Takip eden süreçte ise insan hakları hukuku, kadınlar, çocuklar ve engelliler gibi tarih boyunca objektif şekilde ayırt edilebilen, belirli özellikleri neticesinde ötekileştirilen, hukuki ehliyetleri "eksik" addedilen dezavantajlı gruplara özel olarak eğilerek, hukuken özne olarak kabul edilmeyen bu kimlikler bakımından koruma mekanizmaları geliştirmiştir.

B. Hak Öznesi Olarak Köylüler

Kapitalizm ve hukukun ilişkisinin irdelenmesinde köylülüğün anlaşılmasının önemi yadsınamaz. Kapitalizmin tarihi esasen köylülerin müştereklerden kovulmalarıyla başlamaktadır[9] Bu kovulmanın sona erdiği ise tartışmalıdır. Zira küresel düzeyde olmasa da çoğu devlet bakımından sermayenin baskısı sonucunda doğal kaynakların metalaştırılması süreci devam etmekte ve doğal olarak bu kaynakların yer aldığı kırsal alandaki bireyler yaşamsal kaynaklardan yoksun bırakılmakta ve yer değiştirmeye (göç) zorlanmaktadırlar.

Bu yoksun bırakılma, Marx'ın ilkel (ilksel) birikim[10] kavramı ile açıklanabilir. İngiltere tarihi çerçevesinde Marx, toprak bakımından yaptığı değerlendirmede, üreticinin üretim araçlarından ayrılması sürecini ele almaktadır. Topraklarından koparılan -koyunlar tarafından yenilen-[11] ve özel mülkiyetin çevrelediği alanlara erişimi engellenen üreticiler, şehirlere gitmiş ve sanayi işçilerine dönüşmüş-

---

7 Karl Marx, *Yahudi Sorunu*, çev. Sol Yayınları Yayın Kurulu, (Ankara: Sol, 1997), 35.

8 Samuel Moyn, *Not Enough Human Rights in an Unequal World*, (Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2018).

9 Ormanlar ve devlet egemenliği bakımından bir değerlendirme için bkz; Joachim Radkau, *Doğa ve İktidar*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2.bs., 2020), 229-240.

10 Mutioğlu Özkesen, *Toprakları Kapatmak,* 21, 22.

11 Thomas More da bu sanayileşme sürecini eserinde şu şekilde betimlemiştir: "*Bütün İngiltere'yi saran koyun sürüleri. Başka yerlerde o kadar tatlı, o kadar tokgözlü olan bu hayvanlar sizin memleketinizde öyle açgözlü, öyle doymak bilmez olmuşlar ki insanları bile yiyorlar, kırları, köyleri, evleri silip süpürüyorlar.*" Thomas More, *Ütopya*, (Ankara: Kaynak, 2000), 75.

lerdir.[12] Bu kavrama ilişkin yazında, bir kısım araştırmacı bu gelişmenin tarihte belirli bir döneme tekabül ettiğini ileri sürmekte, diğer bir kısım ise bu birikimin süreklilik arz eden ve tarihsel süreçte farklı mekanizmalar ile üretim ilişkilerinin devamlılığını sağlayan kavramsal bir çerçeve olduğunu iddia etmektedirler.[13]

Bu çerçevede hukuk ise kilit bir rolü üstlenmektedir. Bu doğrultuda ilkel birikimin sürekliliği savunucuları, bu sürecin "*kapitalizm öncesi kültürel ve toplumsal yapıların yok edilmesi ve elekten geçirilmesini de*"[14] gerektirdiğini ifade etmektedirler. Gerçekten de günümüzde hukuk eliyle su, genetik kaynaklar, bilgi gibi daha önce mülkiyetin konusunu oluşturmayan kaynaklar birer meta haline gelmiştir.

Bu kaynaklara sahiplik eden doğa ile insan ilişkileri, devlet ve sermayenin eliyle durmadan yaratılan yapay ihtiyaçlar çerçevesinde bir baskıya tabi tutulacaktır. Teknolojinin desteğiyle doğa "kendiliğinden"liğini kaybedecek ya da bu "kendiliğinden"lik mülkiyetin konusunu oluşturmayarak, Locke'un yüzyıllar önce ileri sürdüğü gibi herkesin emeği ile dönüştürerek üretim aracı haline getirebileceği bir meta halini alacaktır.[15] Bu kendiliğindenlik gelişmekte olan "egzotik" ülkelere ait biyolojik çeşitlilik (biyoçeşitlilik) zenginliği addedilerek, yine kapitalist ussallığa sahip bireylerin/kurumların emeği ile dönüştürülerek herkesin faydasına sunulacak, kaynakların yeterince gelişmemiş bölgelerde israfı engellenecek, bunun koşulu olarak da mülkiyet yalnızca bu ussallığa mazhar bir hukuki nişan olacaktır. Bu kaynaklar daha önce yerlilerin toprağıyken ve hukuken bu toprak üzerindeki egemenlik, mülkiyet ile korunmaya çalışılmışken, günümüzde bu kaynaklar yine doğallık niteliğini kaybetmeksizin çeşitlenmiş, ancak söz konusu koruma bu kez fikri mülkiyet kurumu ile sağlanmaya çalışılmıştır.[16]

---

12 Mutioğlu Özkesen*, Toprakları Kapatmak*, 37.

13 Mutioğlu Özkesen, *Toprakları Kapatmak*, 45.

14 David Harvey, *Yeni Emperyalizm*, çev. Hür Güldü, (İstanbul: Everest, 2004), 121.

15 John Locke, *Hükümet Üstüne İkinci Tez*, çev. Aysel Doğan, (İzmir: İlya Yayınevi, 2000), 46-61. Bu sürece bazı yazarlarca biyokorsanlık ismi verilmektedir. Söz konusu kavram, ticari bir varlığın, kamuya açık alanda bulunan gelişmekte olan devletlere veya yerli topluluklara ait olduğu düşünülen bitki genleri ve bitki çeşitleri de dahil olmak üzere, biyolojik kaynaklar üzerinde fikri mülkiyet koruması talep ettiği herhangi bir eylemi tanımlamak için kullanılır. Türkiye topraklarında renkli havuç üretiminin devamı sayesinde var olan mor havuca yönelik biyokorsanlık gerçekleştiğine dair, bkz; Türkiye Kaynaklı Mor Havuçta Biyolojik Korsanlık, Erişim Tarihi: Temmuz 5 2022. https://www.biyologlar.com/turkiye-kaynakli-mor-havucta-biyolojik-korsanlik.

16 Fikri mülkiyet haklarının gıda ve tarım alanında aşamalı olarak tanıtılması, çiftçilerin geleneksel çeşitlerinin tohumları gibi müşterek kaynakların özelleştirilmesine yol açmıştır. Bu çerçevede daha önceki tarihsel seyre benzer şekilde, çiftçilerin kendi tohumlarını biriktirmelerini ve kullanmalarını yasaklayan veya bu kullanımı "*a-legal*" bir uygulamaya dönüştüren tohum çevirme biçimleri kendini göstermiştir. Maywa Montenegro De Wıt, "Stealing into the Wild: Conservation Science, Plant Breeding and the Makings of New Seed Enclosures", Journal of Peasant Studies, C. 44, S. 1, (2017), 169-212, 169. Ayrıca bkz; Carys Hughes, "Action Between the Legal and the Illegal: A-Legality as a Political-Legal Strategy", *Social & Legal Studies,* C. 28, S. 4, (2018): 470-492.

Kırsalın hala önem arz ettiği ve halkının çoğunun tarım sektöründe çalıştığı devletler bakımından bu çevrilmenin etkileri oldukça yıkıcı olmuştur. Çoğu ülkede yalnızca kendilerini besleyen köylüler, daha sonra kapitalist ekonomiye entegre olarak şehirleri beslemeye başlamışlardır. Her ne kadar köylülüğün yok olduğu ya da dönüşerek bildiğimiz anlamıyla ortadan kalktığı belirtilse de küçük ölçekli çiftçilerin yediğimiz gıdanın %70'ini ürettiği belirtilmektedir.[17] Bunun yanında kırsalın halihazırda sistematik eşitsizliklerin ve hak ihlallerin yoğun olarak yaşandığı bölgeler olduğu göz önüne alındığında, köylülüğe özel bir dikkat gösterilmesi gerekliliği doğmaktadır.

Bahsedilen "yıkıcılık", hukukun, bir meta mübadelesi ilişkisine girmeyen köylüleri göz ardı etmesinin hikayesidir.[18] Yukarıda tarihsel arka planı aktarılan süreçte, köylüler, bir siyasi özne olarak tanınmamış, çoğu devlette kendileri ile ancak kırsalın romantize edilmesi sayesinde ve/ya onlarla seçim dönemlerinde oy pazarlığı bağlamında ilişki kurulmuştur. Köylülüğün tasfiyesi ile birlikte[19], gelişmekte olan ülkeler bakımından kalkınmanın tam anlamıyla gerçekleşeceği düşünülmüş, tarımın ekonomide sahip olduğu rol yalnızca ekonomik getiri temelinde değerlendirilmiştir. Ülkelerdeki yoksulluk da kırsal ile özdeşleştirilerek, bu yoksulluğun yapısal nedenleri göz ardı edilmiştir. Yoksulluk, açlık ve kırsal kalkınma çerçevesinde ilerleyen tartışmalar, 1950 ve 70'li yıllarda yoğunlaşmıştır.[20] Bu çerçevede aşamalı modernleşme -az gelişmiş ülkelerin kalkınmasını öncelikle

---

17 Bu analiz ve daha ayrıntılı istatistikler için bkz; Who Will Feed Us? The Industrial Food Chain vs. The Peasant Food Web, 3.bs., 2017, Erişim Tarihi: Erişim Tarihi: Ağustos 22, 2022, https://www.etcgroup.org/sites/www.etcgroup.org/files/files/etc-whowillfeedus-english-webshare.pdf.
Ancak son zamanlarda yayınlanan iki akademik çalışma, 70'lik yüzdeye ters düşecek sonuçlara ulaşmıştır. Bu çalışmalar, küçük ölçekli çiftçilerin katkısının gıda arzının sadece %30'una yakın olduğunu iddia etmektedir. Diğer bir makale ise benzer şekilde küçük ölçekli çiftçilerin küresel gıda kaynaklarının yalnızca %35'ine katkıda bulunduğu sonucuna varmaktadır. Bir grup sivil toplum örgütü, FAO'ya ilettikleri mektupta, bu çalışmaların bulgularına karşı çıkmaktadır. Sırasıyla bkz. Vincent Ricciardi, vd., "How much of our world's food do smallholders produce?", Global Food Security, C. 17, (2018), 64-72. Sarah K. Lowder, vd., "Which farms feed the world and has farmland become more concentrated?", World Development, C. 142, (2021), 1-18. Ayrıca bkz; Small-Scale Farmers and Peasants Stıll Feed the World, Erişim Tarihi: Ağustos 10, 2022, https://www.etcgroup.org/files/files/31-01-2022_small-scale_farmers_and_peasants_still_feed_the_world.pdf.

18 Bu alıntı köylü ve hukukun ilişkini resmetmektedir: "*Köylünün dışarıdan gelenlere karşı bitmek bilmeyen şüpheciliğinin haklı gerekçelerinden biri, yabancı bir hukukun ve onun temsilcilerinin kendi dünyasına bulunduğu yıkıcı tacizlerdi. Radikal biri olmaktan çok uzak olan Adolphe Blanqui, kırsal nüfusun başındaki gerçek musibetin hukukçular olduğunu söylüyordu. Belli ki kırsal nüfus da aynı fıkirdeydi. Limousin'de çiftçilerin akşam duaları 'Bizi tüm fenalıklardan ve adaletten koru' sözünü de içerirdi. Aynı deyiş Charente'da 1930'larda da varlığını sürdürüyordu: 'Tanrım, bizi beladan ve adaletten koru!'*"; Eugen Weber, Köylülerden Fransızlara, çev. Çağdaş Sümer, (Ankara: Heretik, 2017), 93.

19 Tarımdan kopuş - *deagrarianization* -için bkz; Çağlar Keyder, Zafer Yenal, B*ildiğimiz Tarımın Sonu - Küresel İktidar ve Köylülük*, (İstanbul: İletişim, 3.bs., 2015), 91-98.

20 Hobsbawm, "*Bu yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen en dramatik ve uzun erimli ve bizi geçmişin dünyasından koparan toplumsal değişim köylülüğün ölümüdür*" diye belirtmektedir. Eric Hobsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991*, çev. Yavuz Alogan, (İstanbul: Sarmal, 1996), 336.

tarımda makineleşme sürecini tamamlayarak, sanayi ürünlerini ithal etmelerini ve tarımsal ihracatlarını arttırmaları çerçevesinde ele alan- ve kapitalist ilişkileri merkeze alan yeşil devrim olarak addedilen süreç, kalkınmanın önündeki temel engelin, geleneksel kültürel değerler ve toprak yapılanması olduğunu iddia etmiştir.[21]

Tarım sorunu bakımından ileri sürülen bu çözüm önerileri, uluslararası hukuk eliyle uluslararası finansal kuruluşların politikaları çerçevesinde de dikte edilmiştir. Kalkınma politikaları çerçevesinde, Dünya Bankası yapısal uyum programları ile tarıma verilen desteğin azaltılması, çiftçilere girdi desteği yerine fiyat desteği sağlanması gibi uygulamalar ile bir anlamda üretimi azaltıcı politikaları teşvik etmiştir.[22] 1995'te Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) düzenlemelerinin kabulü ve Tarım Antlaşması'nın pazara giriş, ihracat sübvansiyonları ve iç destekler hususundaki katı kuralları ve Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Anlaşması'nın (TRIPS) kabulü ile birlikte,[23] köylü ve kırsalda yaşayan insanların tarımla ilgili karar süreçlerine katılımı engellenirken, tarıma yönelik destek ciddi anlamda azalmış, doğal kaynaklar üzerindeki tasarrufları ciddi anlamda zarar görmüştür.[24]

Daha öncesinde kullanımı müşterek olan çoğu doğal kaynağın, müştereklerin trajedisi anlayışı ile mülkiyet kurumu bağlamında ele alınması gerekliliği kapitalizmin ussallığı çerçevesinde ileri sürülmüş, hukukun, aksi bir komünal kişiliği idrak edemeyeceği belirtilmiştir: "*Ne de onun [hukukun] kategorileri, avcı-toplayıcı halkların komünal pratiklerine cevap verebilir.*"[25] Çoğu araştırmacının bu noktada savunduğu da insan hakları hukukunun farklı bir tutum benimsemediğidir; nitekim bu hukuk rejimi de uzun süre kapitalist ekonomi ile yakın ilişkisi gereği eleştirilmiş ve yukarıda Marx'ın belirttiği gibi, belirli öznelerin çıkarları temelinde irdelenmiştir. Bununla birlikte, yüzyıllar önce yine hukuk eli ile topraklarından uzaklaştırılmaya başlanan yerlilerin hakları, 2008 yılında BM

---

21 Oya Köymen, *Kapitalizm ve Köylülük*, (İstanbul: Yordam, 2008), 94.

22 "Ekonomik çiftçilik" veya "düşük dış girdili tarım" ifadeleri, tarımın günümüzdeki konumlandırılışına bir yanıt olarak okunabilir; Jan Douwe van der Ploeg, *The New Peasantries*, (Londra: Earthscan, 2008), 278.

23 Devletin tohum ve diğer tarım girdilerinin üretimini ve ticaretini düzenlemeleri bakımından yapılan bir araştırmada uluslararası pazara girişin en keskin yaşandığı ülkenin Türkiye olduğu belirtilmiştir; David Gisselquit, John Nash ve Carl Pray, "Deregulating the Transfer of Agricultural Tecnology: Lessons from Bangladesh, India, Turkey, and Zimbabwe", *The World Bank Research Observer*, C. 17, S. 2, (2002): 237-265'den nakleden Keyder, Yenal, *Bildiğimiz Tarımın Sonu,* 66.

24 Nitekim hukuk eliyle Türkiye'de kamu malı toprakların ne şekilde özel mülkiyetin konusu haline getirildiği ve bu kapsamda devlet iktidarının yeniden üretimine ilişkin olarak bkz. Mutioğlu Özkesen, *Toprakları Kapatmak*, 133-192.

25 Bu bakımdan Scott'ın köylülerin sisteminin bir hak örüntüsüne sahip olduğunu belirtmesi ilgi çekicidir. Köylülerin geçime ilişkin bir sosyal hak anlayışları olduğunu belirtmektedir.
Karş, E. P.., Thompson, *Avam ve Görenek*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, (İstanbul: İletişim, 2006), 433, 434.

bünyesinde Yerli Halkların Hakları Bildirgesi ile tanınmıştır.[26] Dolayısıyla hukukun artık hukuk dışı görülen bu tür komünal kişilikleri tanıma yolunda adım attığı söylenebilecektir; ancak bunu mevcut insan hakları dilini dönüştürüp belirli bakımlardan tekrar kurarak yaptığı gözden kaçırılmamalıdır.[27]

Bildirge ile birlikte yerli hakların 4. maddede otonomileri tanınmış, 10. maddede toprakları ve arazilerinden zorla uzaklaştırılmayacakları belirtilmiş, topraklarından uzaklaştırılmalarının ancak gerekli bilgilere sahip olarak özgürce verecekleri ön onay ile (*free informed prior consent)* mümkün olacağı ifade edilmiştir. Yine 26. madde "*Yerli halk geleneksel olarak sahip oldukları, işgal ettikleri veya başka bir şekilde kullandıkları ya da elde ettikleri arazi, toprak ve kaynaklara sahip olma hakkına sahiptir*." şeklinde düzenlenmiştir.

Nitekim içtihat dünyasında da bu gelişmelerin neticesinde bir dönüşümün varlığı tespit edilebilirdir: Bölgesel düzeyde, Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi'nin Awas Tingni davasında 2001 yılında verdiği karar, "*yerli halkların talepleri ve bunun insan haklarının genel uygulanabilirlik ilkeleriyle bağlantısı etrafında normatif inşa sürecinde bir dönüm noktası*" oluşturmuştur. Amerikalılar arası insan hakları sistemi içindeki modern yerli hakları söyleminin kesin varsayımına işaret eden *Awas Tingni* kararının emsal niteliği, Mahkemenin, yerli halkların geleneksel toprak tasarruflarının, genel olarak özel mülkiyeti koruyan Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 21. maddesinde yer aldığı şekliyle mülk oluşturduğunu kabulünden kaynaklanmaktadır.[28] Bu her ne kadar yeni bir dil yaratmak yerine var olan dili dönüştürmek olarak okunabilirse de kararın stratejik niteliği tartışılmazdır.

Bu kolektif hakların, mülkiyet hakkı ile olan ilişkisi ise hukukunun statik olmayan yapısına işaret etmektedir. Zira bu gelişmeler doğrultusunda huku-

---

[26] Indigenous and Tribal Peoples Convention, 1989 (No. 169) - https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:55:0::NO::P55_TYPE,P55_LANG,P55_DOCUMENT,P55_NODE:REV,en,C169,/Document.
Türkçe çeviri için bkz.; Erişim Tarihi: Ağustos 12, 2022. https://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/DRIPS_Turkish.pdf.
31(1). maddede, tohum hakkına ilişkin uluslararası hukuktaki ilk düzenleme yer almaktadır; "*Yerli halklar, insan ve genetik kaynaklar, tohum, ilaç, hayvan ve bitki örtüsü, sözlü gelenekleri, edebiyatları, tasarım, spor ve geleneksel oyunları ve görsel ve sahne sanatları dahil olmak üzere bilim, teknoloji ve kültürlerinin dışavurumunun yanı sıra kültürel mirasları, geleneksel bilgileri ve geleneksel kültürel kendini ifade yöntemlerini korumak, kollamak, kontrol etmek ve geliştirmek hakkına sahiptir."*

[27] Bu bakımdan Köylü Hakları Bildirgesinde de görülen, bu dilin yankılarıdır. Örneğin, mülkiyet hakkı bildirgede yer almayıp toprak hakkı düzenlenmiştir, gıda hakkı bildirgede esasen gıda egemenliği hakkı olarak değerlendirilmiştir; Corina Heri, "The Human Right to Land, for Peasants and for All: Tracing the Social Function of Property to 1948", *Human Rights Law Review*, C. 20, (2020), 433-452, 450, 451.

[28] S James Anaya, Luis Rodríguez-Piñero, "The UNDRIP's Relationship to Existing International Law", Ch. 2 The Making of the UNDRIP, ed. Jesie Hohmann, Marc Weller, *The UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples - A Commentary*, Erişim Tarihi: Ağustos 15, 2022, https://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law/9780199673223.001.0001/law-9780199673223-chapter-3.

kun bir üst yapı kurumu olarak görülmesi mümkün değildir; bir diğer deyişle Cihanoğlu'nun da ifade ettiği üzere hukuk, "*toplumda ya da ekonomide belirlenen güç dengelerinin, çıkarların bir yansıması değildir*", bu güçlerin mücadele ettiği bir sahadır.[29] Bu anlayış doğrultusunda köylü örgütleri, insan hakları söyleminin her zaman ötekileştiren değil, belirli noktalarda grupları güçlendiren bir işleve sahip olduğunun farkına varmıştır.

İnsan Hakları Konseyi'nin köylülerin ve kırsal alanlarda çalışan diğer insanların haklarına ilişkin bir Bildirge'yi müzakere etme kararı, insan hakları savunucuları ve köylü örgütlerinin, özellikle La Via Campesina'nın on yıldan fazla süren çalışmalarının sonucunda mümkün olmuştur.[30] Konunun görüşülmesine yönelik baskılar, La Via Campesina'nın 2008'de kendi bildirgesini kabul etmesinden sonra artmıştır.[31] İnsan Hakları Konseyi, 2010 yılında Danışma Komitesine konuyu

---

29 Cihanoğlu, *Dünya Tarihi ve Siyaset*, 190. Nitekim BM düzleminde insan hakları belgelerinin kodifikasyonu giderek sivil toplumun katılımının arttığı bir düzlemde gerçekleşmektedir. Bunun ilk örneklerinden yerli halkların hakları bildirgesi, yerli halkların doğrudan katılımı ile tamamlanmış ve bu katılım sürecinin tüm aşamalarında yadsınamaz bir itici güç olmuştur. Bu uygulama, sivil toplum kuruluşlarının insan hakları organlarına katılımına ilişkin geleneksel kuralların değiştirilmesine fiilen katkıda bulunmuş, sonraki müzakereler için bir emsal haline gelmiştir. Jessie Hohmann, Marc Weller, "Introduction", ed. Jessie Hohmann, Marc Weller, *The UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples - A Commentary*, Erişim Tarihi: Ağustos 15, 2022. https://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law/9780199673223.001.0001/law-9780199673223-chapter-21.

30 Bildirge'de yer alan sorunların çok uzun zamandır farklı kanallarca dile getirildiği gözlemlenebilir. Örneğin bkz; 1979 tarihli "Köylüler Şartı- *Peasants' Charter*"; Eloisa Cristiani, Giuliana Strambi, "Farming Models and Peasants' Rights", *The United Nations' Declaration on Peasants' Rights,* ed.Mariagrazia Alabrese, Adriana Bessa, Margherita Brunori, Pier Filippo Giuggioli, Londra: Routledge, 2022, 177-187, 178.

31 İnsan hakları söyleminin, neoliberalizm ile barındırdığı yakın ilişki çerçevesinde, köylülerin ve kırsalda çalışanların taleplerinin hak olarak ileri sürülmesinin doğru olup olmadığı tartışması ilgi çekicidir. Nitekim Clayes çalışmasında insan hakları söylemi kullanmanın önemli faydaları olduğunun altını çizmiştir; bu söylemi kullanmak, talepleri doğası itibariyle evrensel ve yasal haklara dönüştürmektedir. Yine haklar, aktivistler tarafından adil ve adil olmayan arasındaki sınırları yeniden tanımlamak amacıyla kullanılabilir. Bu doğrultuda hak söylemi, farklı ideolojik, politik veya kültürel referanslara sahip ve farklı coğrafi bağlamlara ait olan hareketlerin birliğini sağlar. Bu söylemi benimseyen hareketler bakımından olumsuz etkiler ise insan hakları söyleminin nihayetinde bireyselleştirici ve batılı bir anlayışa sahip olması ve dolayısıyla kişileri kendi yerel kültürel anlayışlarından uzaklaştırabileceğidir. Bir diğer husus, sosyal hakların tam anlamıyla batılı insan hakları anlayışında benimsenmemiş olması ve kolaylıkla göz ardı edilmesidir. Yine sosyal haklar bakımından, insan haklarının yalnızca minimumu öngördüğü, ancak dünyada var olan eşitsizliği önleyecek araçlara sahip olmadığı belirtilmektedir. Bu çerçevede sosyal haklar, bireyleri pasif özneler olarak ele alarak, hayatlarını idame ettirecek asgarileri sağlamayı devlete yüklemiştir. Son olarak insan hakları hukuku esasen devlet ile yurttaş arasında dikey bir yapılanmaya sahip olarak, yukarıdan aşağıya tatbik edilmektedir; bu bakımdan yurttaş statüsünü haiz olmayan kişilerin hakları bakımından bir dil oluşturulması ya da devlet dışı aktörlerin sorumluluklarına ve ihlallerine karşı bir cevap geliştirilmesi oldukça zordur. Bu doğrultuda söylenebilir ki insan hakları söyleminin bu sınırlı çerçevesi, politik sistemi yoksullaştırabilir. Özellikle taleplerin hukuki bir dile çevrilmesi gereken alanlarda, yalnızca hukukçuların anlayabileceği bir çerçevede ileri sürülmesi, madunların sessizliğine katkı sunma riskini içinde taşır; Priscilla Claeys, *Human Rights and the Food Sovereignty Movement*, (Abingdon: Routledge, 2015), 83-87. Bu bağlamda La Via Campesina hareketinin oldukça zor bir görevin altından kalktığı söylenebilir, zira kendileri, insan haklarını bir direniş aracı olarak kullanarak, bu söylemin evrenselliği, birlik yaratımı, farklı gruplar için bir re-

inceleme talimatı vermiş, Danışma Komitesi, bir taslak bildirge de dahil olmak üzere son çalışmasını Mart 2012'de sunmuştur. Aynı yıl, Konsey hükümetler arası çalışma grubu oluşturmuş ve bu gruptan "Kırsal alanlarda çalışan köylülerin ve diğer insanların haklarına ilişkin bir Bildirge" taslağı hazırlamasını istemiştir. 5 Aralık 2018'de, hararetli tartışmalar ve müzakerelerin ardından BM Genel Kurulu, BM Köylülerin ve Kırsal Alanlarda Çalışan Diğer Kişilerin Hakları Bildirgesi'ni (UNDROP) kabul etmiştir.[32]

Bildirge'nin hazırlanmasından önce, dönemin Gıda hakkı BM Özel Raportörü Olivier De Schutter, 2008 yılında göreve başladığı andan itibaren, köylülerin ve kırsal alanlarda çalışan diğer insanların küresel gıda krizinin etkilerinden korunmaya ihtiyaçları olduğunu vurgulamıştır.[33] Danışma Komitesi de gıda hakkı bağlamında gerçekleştirilen çalışmalarında, gıda hakkının, her şeyden önce, onurlu bir şekilde kişinin kendini besleme hakkı olduğunu ifade ederek, gıda hakkının onurlu yaşam için korunmasız ve ayrımcılığa uğrayan grupların kırsal alanlarda toprağa, küçük ölçekli sulamaya, tohumlara, krediye, teknolojiye, yerel ve bölgesel pazarlara, geleneksel balıkçılık alanlarına, yeterli gelire, sosyal güvenlik ve sosyal yardıma erişim haklarını da içerdiğini ifade etmiştir.[34]

---

ferans noktası yaratması ve meşruluk sağlaması gibi özellikleri çerçevesinde, insan hakları normlarının oluşturulmasındaki dikey yönelim yerine, tabandan insan haklarını yeniden icat etmeye kalkışmışlar ve başarılı olmuşlardır. Marc Edelman, Saturnino M. Borras, Jr., *Political Dynamics of Transnational Agrarian Movements*, (Halifax, NS: Fernwood Publishing, 2016)'dan nakleden Priscilla Claeys, Marc Edelman, "The United Nations Declaration on the rights of peasants and other people working in rural areas", *The Journal of Peasant Studies*, C. 47, S. 1., (2020), 1-68, 9. Bildirgenin üçüncü dünya ülkelerinin kodifikasyondaki rolüne ilişkin devrimci niteliği bakımından, ayrıca bkz.; Gradoni, Pasquet, Voice under Domination..., 39-63.

32 La Via Campesina'nın 2008 yılında, küresel gıda krizinin yükseldiği dönemde kabul ettiği bildirge, Birleşmiş Milletler Yerli Halkların Hakları Bildirgesi'nin sistematiğini benimsemiştir. Christophe Golay, Negotiation of a United Nations Declaration on the Rights of Peasants and Other People Working in Rural Areas, 2015, 10, Erişim Tarihi: Ağustos 30, 2022. https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/HRBodies/HRCouncil/WGPleasants/Session2/ChristopheGolay.pdf.

33 Report of the Special Rapporteur on the right to food, Olivier De Schutter (on building resilience: a human rights framework for world food and nutrition security), A/HRC/9/23, 8, par.5, Erişim Tarihi: Ağustos 17 2022. https://digitallibrary.un.org/record/636785?ln=en.

34 Preliminary study of the Human Rights Council Advisory Committee on discrimination in the context of the right to food, A/HRC/13/32, par. 5, Erişim Tarihi: Ağustos 17 2022. https://digitallibrary.un.org/record/677605.
Söz konusu çalışmada, açlığa maruz kalan bireylerin yüzde 50'sinin, geçimlerini büyük ölçüde veya kısmen tarımdan sağlayan, ancak toprak, su ve tohum gibi üretim kaynaklarına erişemeyen küçük ölçekli çiftçiler olduğu belirtilmiştir. Bu kişilerin yüzde 20'si, kiracı çiftçiler veya düşük ücretli tarım işçileri olarak hayatını idame ettiren ve çoğu zaman kayıt dışı şekilde bir işten diğerine göç etmek zorunda kalan topraksız ailelerdir; par. 21. Takip eden çalışmalar ve bu veriler çerçevesinde Danışma Komitesi, yeni bir yasal düzenlemenin kırsal alanlarda çalışan insanlar bakımından oluşturulmasını önermiştir. Final study of the Human Rights Council Advisory Committee on the advancement of the rights of peasants and other people working in rural areas, A/HRC/19/75, Par. 72, Erişim Tarihi: Temmuz 14, 2022. https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G12/108/03/PDF/G1210803.pdf?OpenElement.

Bununla birlikte, tüm devletler, böyle bir bildirgenin yasallığı ve gerekliliği hususunda hemfikir değillerdi. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri, köylülerin sorunlarını oldukça ciddiye aldığını belirtmiş, bununla birlikte, İnsan Hakları Konseyi ve yardımcı organlarının bu konuların tartışılması bakımından uygun merci olmadıklarını ifade etmiştir.[35] Diğer eleştiri noktası ise söz konusu bildirgenin toplumsal düzlemde bir grubu ayırmakta olması ve bu gruba özel haklar tayin etmesidir.[36] Son olarak, kolektif haklar yaratılmasının insan hakları hukukuna uygun olmadığını belirtmişlerdir.[37] BM Çalışma Grubu'nun bir köylü hakları bildirgesi taslağı hazırlamak için yaptığı son oturumda, Avrupa Birliği temsilcisi ise yalnızca kırsal alanlarda yaşayan ve çalışan kişilere uygulanabilecek yeni hakların yaratılmasının, hakların evrenselliğini baltalayacağını savunmuştur.[38]

Çalışmada kısaca Köylü Hakları Bildirgesi olarak anılan düzenleme, genel olarak, Narula'nın ifade ettiği üzere gıda sistemlerinin yönetimindeki temel bir güç dengesizliğini düzeltmeyi amaçlamaktadır. İkinci önemli husus, bu grup kimliğine temel haklar bağlayarak köylüler kategorisini betimlemekte[39] ve koruma altına almaktadır. Üçüncüsü, özellikle köylülerin toprak, tohum ve doğal kaynaklar üzerindeki haklarını onaylayarak hakların korunmasındaki kritik boşlukları doldurmaktadır. Son olarak bildirge, gıda sistemleri yönetimine bütünsel bir yaklaşım modelleyerek ve sağlıklı bir çevre hakkını yüceltir ve insan hakları ile çevresel kaygıların birbirine bağlılığını somutlaştırır.[40]

---

35 WIPO ya da FAO gibi kurumların, bu sorunların tartışılması ve çözümü bakımından daha uygun yerler olduğu dile getirilmiştir: Hans Morten Haugen, "The UN Declaration on Peasants' Rights (UNDROP): Is Article 19 on seed rights adequately balancing intellectual property rights and the right to food?" *The Journal of World Intellectual Property*, C. 23, S.3-4, (2020): 288-309, 289.

36 "*Gruba özgü insan haklarının tanınmasını sıfır toplamlı bir oyun olarak sunmak, insan hakları hukukuna ilişkin oldukça muhafazakar ve statik bir anlayışı sahiplenir*."; Corina Heri, "Justifying New Rights: Affectedness, Vulnerability, and the Rights of Peasants", *German Law Journal*, C. 21, (2020): 702-720, 718.

37 Report of the open-ended intergovernmental working group on a United Nations declaration on the rights of peasants and other people working in rural areas, A/HRC/39/67, par. 34, 35, Erişim Tarihi: Ağustos 27, 2022. https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G18/212/52/PDF/G1821252.pdf?OpenElement.

38 Evrensellik argümanın yanısıra bazı devletleri rahatsız eden en önemli faktörlerden biri de, çoğu insan hakları belgesinin aksine, bildirgenin, üretim ilişkileri ve piyasa yapıları alanına derinlemesine etki etmesidir; Gradoni, Pasquet, "Voice under Domination: The UN Declaration on the Rights of Peasants", 41.

39 Bildirgedeki köylü tanımı şu şekildedir: "*Bu bildirgenin amaçları çerçevesinde, köylü; tek başına veya diğerleriyle birlikte veya bir topluluk olarak, asgari geçim ve/veya pazar için küçük ölçekli tarım üretimiyle iştigal eden veya etmeyi amaçlayan, münhasır şekilde olmasa da önemli ölçüde aile veya ev içi iş gücüne ve üzerinden para kazanılmayan diğer emeği organize etme biçimlerine dayanan, toprağa özel bir bağımlılığı ve bağlılığı olan herhangi bir kişi anlamına gelir.*"

40 Smita Narula, "Peasants' Rights and Food Systems Governance", *The United Nations' Declaration on Peasants' Rights*, ed.Mariagrazia Alabrese, Adriana Bessa, Margherita Brunori, Pier Filippo Giuggioli, Londra: Routledge, 2022, 151-164, 156.

II. ULUSLARARASI HUKUKTA TOHUMA İLİŞKİN DÜZENLEMELER

Tohum, tüm dünyada yaşamı simgeleyen canlı bir varlıktır. Neredeyse tüm kültürlerde tohum, yaşamın sürekliliğini ve doğanın kudretini temsil etmektedir. Tarım devrimi ile birlikte çiftçiler hasat zamanı en verimli bitkileri ayrıştırarak bu bitkilerin tohumlarını ekmişler, böylece yaşadıkları coğrafyalarda doğal yollarla bulundukları bölgelerin evrimleştirdiği bitkiler yetiştirmişler ve biyolojik çeşitliliği korumuşlardır. Bu ıslahçılık geleneğini, topraklarının çevrelenmesinin ardından üretim araçlarından dışlandıkları dönemde de devam ettirmişlerdir. Bir anlamda, tohum, uzun süre, insanlığın ortak mirası olarak kabul edilmiştir.

Teknoloji devrimi ile birlikte genetik biliminde ilerlemenin sağlanması, ıslahçılığın profesyonelleşmesi ve çiftçilikten ayrılarak laboratuvar ortamına geçmesi, çiftçilerin geleneksel şekilde tohum biriktirdiği, değiştirdiği ve sattığı çiftçi tohum sistemlerinin yanı sıra ticari bir tohum sisteminin ortaya çıkmasına yol açmıştır.[41] Zenginlik kaynağının toprak mülkiyetinden bilgi -fikri- mülkiyetine geçmesi ile bitki ıslahında araştırma ve yeniliği teşvik etmenin bir yolu olarak, fikri mülkiyet kurumu aracılığıyla bitki ıslahçılarına ve patent sahiplerine geçici tekel ayrıcalıkları verilmiştir. Yeşil devrimin yol açtığı yüksek girdili tarımın (yoğun makine ve kimyasalın kullanıldığı) yaygınlaşması ile birlikte, bir bağımlılık ilişkisi kurulmuş ve bu bağımlılık ilişkisi köylüleri kapitalizmin şoklarına maruz bırakmıştır. Özel sektör liderliğindeki araştırmalar, gelişmekte olan ülkelerdeki yoksul çiftçilerin ihtiyaçlarını göz ardı etmiş ve sanayileşmiş ülkelerdeki çiftçilerin ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır.[42] Son olarak, ticari çeşitlerin yayılmasının teşvik ettiği tek tipleşme ve tüketicilerin taleplerine mahkumiyet, tarımsal biyolojik çeşitliliği de tehdit etmiş, birçok çeşidin yitimine sebep olmuştur.

Tüm bu sorunlar, uluslararası anlamda topluluklar arasında ve ulusal düzlemde kır ve kent arasındaki eşitsizliklere daha dikkatle eğilinmesini gerektirmektedir. Nitekim son dönemde tüm dünyada etkileri hissedilen gıda krizi, gıda rejimindeki yapısal sorunların daha dikkatle göz önüne alınması gerektiğini işaret etmektedir. Bu sebeple köylü hakları bildirgesinden önce, tohum ile ilişkili uluslararası hukuktaki diğer hükümlerin değerlendirilmesi gerekmektedir.

---

41 Eric Holt-Gimenez, *A Foodie's Guide to Capitalism*, (Monthly Review Press, Food First Books, 2017), 53. Çiftçilerin tohum sistemleri, biyoçeşitliliğin uzun süredir sürekli olarak yenilenmesi ve tohumların ve bilginin halklar arasında özgürce dağıtılmasıyla tanımlanır; Fakhri report, par. 6.

42 *1940'lardan bu yana, uluslararası tarımsal araştırma merkezleri, Rockefeller Vakfı veya Ford Vakfı gibi grupların finansmanıyla, özellikle yeni yüksek ıslah çeşitleri (*high-breeding varieties*) geliştirmiştir.. Bu çeşitler esas olarak ticari olmayan kamu programlarında geliştirilmiş ve 1960'lı ve 70'li yıllarda tahıl veriminin artırılmasına ve açlıkla mücadeleye önemli katkılarda bulunmuştur. Bununla birlikte, bu yüksek verimli çeşitlere, pestisit ve gübrelerin ticari kullanımında hızlı bir küresel artış eşlik etmiştir. 1980'lerde bazı şirketler sistematik olarak genetik mühendisliğe yatırım yapmaya başladılar. İlk kez, genetik modifikasyonlar ve izole edilmiş genetik bilgiler üzerine münhasır patentler, diğerlerinin bitki ıslahında belirli genetik özellikleri kullanmasını engellemeyi mümkün kıldı*." Bkz; *Seeds and Patents on Life*, Erişim Tarihi: Ağustos 27, 2022. https://www.globalagriculture.org/report-topics/seeds-and-patents-on-life.html.

A. Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi

İlgili Sözleşme'nin fikri mülkiyete ve bilime erişimle ilgili düzenlemesi, tohuma ilişkin düzenlemelerin çatısını oluşturabilecek, yol gösterici bir maddedir. Sözleşme'nin 15. maddesinin 1. fıkrasında yer alan b ve c bentleri bu bakımdan zikredilmelidir: "*Bu Sözleşmeye Taraf Devletler, herkese; [...] b- Bilimin gelişme ve uygulanmasının sağladığı olanaklardan yararlanma" [...] hakkını tanır.*"

Maddenin b bendinin gelişme ve uygulamaya birlikte vurgu yaparak, bilimin tanıdığı yeni olanaklara ilişkin bilgiye, aynı zamanda da bu bilginin somut görünümlerine / çıktılarına erişmeyi de kapsamakta olduğu belirtilebilir.[43] Bir diğer deyişle, bilimsel bilginin yanında "yararlanma" ifadesinden ilk anlaşılması gereken, aşılar, gübreler gibi bilimsel araştırma uygulamalarının bulgularıdır.[44] Aynı zamanda, söz konusu bendin bazı haklar arasında arabuluculuk yapabildiği belirtilmiştir; zira Covid 19 aşısı bakımından da oldukça tartışıldığı üzere, bireylerin sağlık hakkı ile geliştiricilerin mülkiyet hakkı bakımından bir çatışma bulunması durumunda, fikri mülkiyet rejimi, devletlerin "*halk sağlığını koruma ve özellikle teşvik etme*" görevini destekleyecek şekilde yorumlanmalı ve uygulanmalıdır.[45] Aynı türden gerilimin, tohumda yaşanan gelişmeler çerçevesinde, patent sahibinin hakları / ıslahçı hakları ile çiftçiler/köylüler arasında da var olduğu söylenebilir.

Aynı maddenin (c) bendi ise: *"Sahibi olduğu bilimsel, edebi ve sanatsal herhangi bir üründen doğan manevi ve maddi çıkarlarının korunması hakkını tanır."* şeklinde düzenlenmiştir. Burada, eser ya da buluş sahiplerinin hakları korunmak-

---

43 Hans Morten Haugen, *The Right to Food and the TRIPS Agreement*, (Leiden: Martinus Nijhoff, 2007), 193.

44 General comment No. 25 (2020) on science and economic, social and cultural rights (article 15 (1) (b), (2), (3) and (4) of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), E/C.12/GC/25, Erişim Tarihi: Ağustos 2, 2022. https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=4slQ6QSmlBEDzFEovLCuW1a0Szab0oXTdImnsJZZVQdxONLLLJiul8wRmVtR5Kxx73i0Uz0k13FeZiqChAWHKFuBqp%2B4RaxfUzqSAfyZYAR%2Fq7sqC7AHRa48PPRRALHB, par. 8.

45 Dünya Ticaret Örgütü'nün TRIPS Anlaşması ve Halk Sağlığına İlişkin Doha Bildirgesi'nde (2001) yer aldığı şekliyle bir uyumsuzluk durumunun, gıda hakkı çerçevesinde de oluşacağı kolaylıkla öngörülebilir. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi 11. maddede yer alan gıda hakkına ilişkin düzenlemede de bu sebeple şu kayıtlar mevcuttur:
"(a) *Teknik ve bilimsel bilgilerden tam olarak yararlanmak suretiyle, beslenme ilkeleri konusundaki bilgileri yayarak ve doğal kaynakların en etkin bir şekilde geliştirilmesini ve kullanılmasını sağlayacak şekilde tarımsal sistemleri düzelterek ya da geliştirerek, besinlerin üretilmesi, korunması ve dağıtılması yöntemlerini iyileştirmek; ve*
(b) Gerek gıda maddeleri ihraç eden, gerek gıda maddeleri ithal eden ülkelerin sorunlarını dikkate alarak, dünyadaki besin maddelerinin ihtiyaca göre adil bir şekilde dağıtımını sağlamak."
Söz konusu hüküm bağlamında, ilgili bilgi ve teknoloji paylaşımı da gıda hakkı temelinde değerlendirilmelidir. Nitekim gıda hakkına içkin şekilde var olan kişinin açlıktan kurtulma hakkı, Sözleşme'de yer alan çekirdek haklardan olup Sözleşme'de bazı haklar bakımından kabul edilen aşamalı gerçekleştirme kavramı kapsamında değerlendirilmez. Dolayısıyla bu hakkın koruma alanının çok daha kapsamlı olduğu belirtilebilir.

tadır. Önemle altının çizilmesi gereken husus, söz konusu maddenin fikri mülkiyet haklarına insan hakları niteliği kazandıran bir yapıda olmamasıdır. İnsan hakları, bireylere ve belirli koşullar altında birey ve topluluk gruplarına ait temel ve devredilemez nitelikte olan evrensel haklardır. İnsan hakları, insan kişiliğine içkin oldukları için temeldir, oysa fikri mülkiyet hakları, devletlerin buluş ve yaratıcılık için teşvik sağlamaya çalıştıkları, yenilikçi üretimlerin yayılmasını ve kalkınmayı teşvik ettiği, toplumsal bir faydayı hedefleyen haklardır. Bu haklar, bir bütün olarak toplum yararına bilimsel, edebi ve sanatsal ürünlerin bütünlüğünü korumayı ve eser sahiplerinin sanata, bilime ve bir bütün olarak toplumun ilerlemesine aktif katkılarını teşvik etmeyi amaçlamaktadır.[46] Bu nokta, 15. maddenin 1 (c) paragrafı ile fikri mülkiyet sistemlerinde tanınan yasal haklar arasında özdeşlik kurulmaması gerektiğini önceler.

Bazı yazarlar, bu düzenleme ile ilgili olarak geleneksel ve yerli bilgilerin sahip olduğu değeri ve bilimin gelişmesinde alacağı önemli rolü irdeleyerek, Devletlerin, bu tür bilgileri özel fikri mülkiyet rejimleri de dahil olmak üzere farklı yollarla korumak ve bu geleneksel bilginin yerel ve geleneksel topluluklar ve yerli halklar tarafından sahipliğini ve kontrolünü güvence altına almak için önlemler alması gerektiğini dile getirmektedir.[47] Ancak bu yaklaşım, ilgili Sözleşme'nin taraflarına bu maddenin yerine getirilmesi bakımından tek rejimin fikri mülkiyet rejimi olduğu çıkarımına ulaştırmamalıdır. Zira başka bir etkin sistemle de bu

---

46 Aynı doğrultuda Covid 19 aşıları bakımından Ekonomik Sosyal Kültürel Haklar Komitesi bir uyarı yapmayı gerekli görmüştür: "*Onaylanabilecek aşıların çoğu özel şirketler tarafından geliştirilmiştir ve bu aşılar fikri mülkiyet rejimine tabi olabilirler. Bu şirketler kar elde etmeyi ummaktadır ve yatırımları ve araştırmaları bakımından makul bir tazminat almaları adildir. Ancak Komite, fikri mülkiyetin bir insan hakkı değil, sosyal bir işlevi olan sosyal bir ürün olduğunu Taraf Devletlere hatırlatır. Sonuç olarak, Taraf Devletlerin, fikri mülkiyet ve patent yasal rejimlerinin, örneğin aşılar veya ilaçlar gibi kritik kamu mallarının makul olmayan nedenlerle gelişmekte olan ülkeler veya maddi olanakları sınırlı topluluklar için erişilemez hale getirilmesi sonucunda ekonomik, sosyal ve kültürel haklardan yararlanılmasını engellemeyi önleme görevi vardır."* Committee on Economic, Social and Cultural Rights Statement on universal and equitable access to vaccines for the coronavirus disease (COVID-19,)E/C.12/2020/2, par. 6, Erişim https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G20/342/41/PDF/G2034241.pdf?OpenElement.

47 General comment No. 25 (2020) on science and economic, social and cultural rights, par. 39.
Bu güvence farklı mekanizmalar ile sağlanabilir. Bu konuda mevcut iki yaklaşımdan ilki olan sahiplik yaklaşımı, bitki genetik kaynaklarının korunmasına katkılarından dolayı çiftçileri ödüllendirmeye odaklanır. Fikri mülkiyet korumasının faydalarını benimseyen bu yaklaşım, çiftçi haklarını geleneksel mülkiyet hakları çerçevesi içinde tasavvur eder. Buna karşılık, koruyuculuk yaklaşımı, çiftçilerin özel koşullarını dikkate alarak, tohumu mülkiyete konu etmez, çiftçilerin geleneksel yöntemlerini yüceltir.
Bu bakımdan Peschard'ın çalışması ilgi çekicidir. Zira sahiplik yaklaşımının benimsendiğini değerlendirdiği Hindistan ve koruyuculuk yanlısı addettiği Brezilya'nın tohuma yönelik düzenlemelerini değerlendiren yazar, çiftçi haklarının korunması bakımından Brezilya'nın çiftçi haklarının korunmasına yönelik daha uygun bir zemin sağladığına hükmetmiştir; Karine Peschard, "Seed wars and farmers' rights: comparative perspectives from Brazil and India", *The Journal of Peasant Studies*, C. 44, S. 1, 2016, 1-25. Bu çerçevede, Türkiye bakımından yapılan bir değerlendirme için, bkz; Derya Nizam, Zafer Yenal, "Seed politics in Turkey: the awakening of a landrace wheat and its prospects", *The Journal of Peasant Studies*, C. 47, S. 4, 2020, 741-766.

sonuçlara ulaşılması mümkün olabilir.[48] Nitekim TRIPS sözleşmesinde de buna ilişkin bir ayrım görünür olmuştur.

B. Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Hakları Sözleşmesi

Sözleşme'de patent verilebilir konuları düzenleyen 27. maddede, patentlerin, yeni olmaları, bir buluş basamağını içermeleri ve sanayide uygulanabilmeleri koşuluyla, teknolojinin her alanında sağlanabileceği öngörülmüştür. Maddenin devamı, gelişmekte olan ülkeler ile gelişmiş ülkeler arasındaki gerilimi görünür kılmaktadır:

> "*Üyeler, kamu düzenini veya genel ahlakı korumak, insan, hayvan veya bitki yaşamını veya sağlığını korumak veya çevrenin ciddi biçimde zarar görmesini engellemek için gerekli olan durumlarda kendi ülkelerinde patentten ticari olarak yararlanmanın engellenmesini, patent verilebilir buluşlar dışında bırakabilirler, ancak şu koşulla ki, bu dışta bırakma yalnızca patentten yararlanmanın kendi yasaları ile yasaklanmış olması nedeniyle gerçekleştirilmemelidir. Üyeler ayrıca aşağıdakileri de patent verilebilir buluşlar dışında bırakabilirler;*
>
> *(a) insanların veya hayvanların tedavisinde kullanılan teşhis tedavi ve cerrahi usuller;*
>
> *(b) mikro-organizmalar dışında bitki ve hayvanlar ile esas olarak, biyolojik olmayan ve mikrobiyolojik usuller dışında bitki veya hayvanların üretimi ile ilgili biyolojik usuller. Ancak Üyeler patentlerle veya kendilerine özgü etkin bir sistemle*[49] *veya bunların kombinasyonu ile bit-*

---

48 Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, özel bilimsel araştırmalara ilişkin üç temel sorunun altını çizmektedir. Bu sorunların ilki, fikri mülkiyetin bazı hallerde bilimsel araştırmaların finansmanında bozulmalara neden olabileceğidir, zira kamu için daha önemli olan ancak çok karlı olmayan çıktılar bakımından daha az kaynak ayrılacaktır. İkincisi, bazı "trip-plus" antlaşmalarında yer alan bilgiye erişimin belirli bir süre sınırlandırılması hususudur. Ayrıca, bazı bilimsel yayınların ücretleri, özellikle gelişmekte olan ülkelerde düşük gelirli araştırmacılar için bir engel teşkil etmektedir. Son olarak, fikri mülkiyet, yeni araştırma faaliyetleri için olumlu teşvikler sağlıyor olsa da bilimin ürünlerine erişmek isteyen kişilerin ödemesi gereken yüksek bedeller göz önüne alındığında, bu rejimin bazı hallerde özel aktörlerce öngörülen bir vergilendirme türü olarak kabulü mümkün hale gelmektedir. General comment No. 25 (2020) on science and economic, social and cultural rights, par. 61.

49 Maddede belirtilen etkin "sui generis" sistemle ne kastedildiği tam olarak anlaşılamamaktadır. Bununla birlikte, söz konusu "inşacı muğlaklık" çerçevesinde Sözleşme'nin diğer devletlere geniş bir takdir alanı bıraktığı savunulabilir. Maalesef, siyaset alanındaki gelişmeler böyle bir yorum çabasını engellemiştir. Zira başta ABD olmak üzere batılı devletler, patent sistemine dahil edilmemiş bu kaynaklar bakımından biyoçeşitliliği zengin olarak addedilebilecek çoğu devlet ile yaptığı ikili ya da çok taraflı antlaşmaya, etkin bir sistem olarak kabul ettikleri Yeni Bitki Çeşitlerinin Korunması Sözleşmesi (UPOV-1991 versiyonu) tarafından öngörülen sistemi kabul edecekleri kaydının eklenmesi yönünde baskı kurmuştur. Bu baskı, çiftçi haklarını göz ardı eden ve ıslahçı haklarının korunduğu bir sistemi kabule devletleri mecbur bırakmıştır (Report of the Special Rapporteur on the right to food, Michael Fakhri, Seeds, right to life and farmers' rights, A/HRC/49/43, 30 December 2021, Erişim Tarihi: Ağustos 22, 2022. https://digitallibrary.un.org/record/3956872, par. 35). Bununla birlikte, bazı devletler, kendilerine özgü sistemlerini oluşturabilmeyi başarmış ve bu

ki türlerinin korunmasını sağlayacaklardır. Bu alt-paragrafta yer alan hükümler DTÖ Anlaşmasının yürürlüğe girdiği tarihten dört yıl sonra gözden geçirilecektir."

Böylece madde, bitki türlerinin korunması bakımından tek aracın patent olmadığını belirtmiş ancak bu korumanın etkin bir sui generis sistemle yapılabileceğini öngörmüştür. Gelişmekte olan ülkelerin itirazları[50] sebebiyle, maddenin dört yıl sonra yeniden değerlendirileceği belirtilse de DTÖ'deki çoğu müzakerede olduğu gibi bu konunun da bir çıkmaza girdiği görülmektedir.[51]

C. Yeni Bitki Çeşitlerinin Korunması Uluslararası Sözleşmesi (UPOV)

Yeni Bitki Çeşitlerinin Korunması için Uluslararası Birlik, bitki çeşitliliğinin korunması için etkili bir sistem sağlamayı amaçlamaktadır. UPOV Sözleşmesi'nin ilk versiyonu 1961'de kabul edilmiş ve 1968'de yürürlüğe girmiş olup Sözleşme daha sonra 1972, 1978[52] ve 1991'de revize edilmiştir. 1999'dan beri, yeni üye-

çerçevede çiftçi haklarının tanınmasını engellemeyen, aynı zamanda ıslahçı haklarına da koruma sağlayan bir yapı öngörmüşlerdir (örneğin Hindistan, Malezya ve Tayland - par. 40).

50 Bu itirazlar, fikri mülkiyete ilişkin sözleşmenin yürürlüğe girmesinden çok önce ancak bağlayıcı olmayan şekilde kağıda dökülmüştür. Bitki çeşitlerine açık erişimin savunucuları, 1983'te Bitki Genetik Kaynaklarına İlişkin Uluslararası Taahhüt başlıklı bildirgeyi kabul eden Gıda ve Tarım için Genetik Kaynaklar Komisyonu'nu oluşturmuşlardır. Söz konusu düzenleme, kısmen insanlığın ortak mirası doktrini aracılığıyla ilkel birikimin sürekliliğini engelleme girişimi olarak okunabilir. Nitekim, madde 1, taahhüdün amacını şu şekilde ifade etmektedir: "*[...]Taahhüt, bitki genetik kaynaklarının insanlığın bir mirası olduğu ve dolayısıyla kısıtlama olmaksızın erişilebilir olması gerektiğine dair evrensel olarak kabul edilen ilkeye dayanmaktadır*" Aykut Çoban, "Devletin Egemenlik Haklarıyla Özel Mülkiyet Hakları Arasına Sıkıştırılmış Biyoçeşitlilik Düzenlemesi", *Ekolojik İhtilaflar ve Kapitalizm*, çev. Duygu Yıldız Karakoç (Ankara: İmge, 2018), 136, 137. International Undertaking on Plant Genetic Resources, Erişim Tarihi: Ağustos 8, 2022. https://cgspace.cgiar.org/bitstream/handle/10947/683/cg8405f.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

51 Maddenin 2. fıkrasında geçen genel istisnalar dışında, TRIPS'in öngördüğü sınırlı istisnalar da mevcuttur. Bunların tohumlar bakımından önemi, daha önce bu alanda oldukça ses getiren bir kararla olan ilişkisidir. Sınırlı istisnalar TRIPS'te madde 30'da düzenlenmiştir. Bu tür istisnaların gerekçelendirilmesi için üç kriteri karşılamaları gerekir: sınırlı olması, patentin normal kullanımıyla makul olmayan bir şekilde çelişmemesi ve üçüncü şahısların meşru menfaatlerini dikkate alarak, patent sahibinin meşru menfaatlerine makul olmayan bir şekilde zarar vermemeleridir. Bu sınırlı istisnalara başvuru, "masum seyirci" durumunda mümkün olabilir (nitekim Hindistan böyle bir korumayı tanımaktadır). Ancak bu uygulama, Schmeiser kararında belirtildiği üzere tohumları saklayıp ekme, ardından patentli hücreleri ve genleri içeren bitkileri hasat edip ve satma halinde patentli materyalin "kullanımını" teşkil edecek ve masum seyirci nosyonunun sağladığı koruma kapsamında değerlendirilmeyecektir.. Monsanto Canada Inc. v. Schmeiser, Erişim Tarihi: Ağustos 29, 2022. https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/2147/index.do.
Sözleşme aynı zamanda zorunlu lisanslar ve kamu yararı çerçevesinde lisansların iptali gibi istisnalar da öngörmektedir: Haugen, "The UN Declaration on Peasants' Rights (UNDROP): Is Article 19 on seed rights adequately balancing intellectual property rights and the right to food?", 300.

52 Çoğu devlet Sözleşme'nin 1991 versiyonun ıslahçı hakları lehine çok daha katı düzenlemeler içermekte olduğunu ifade ederek, bu durumun çiftçilerin geleneksel haklarına ve biyoçeşitliliğe zarar vereceğinden bahisle, 1978 versiyonu ile bağlı kalmayı tercih etmiştir. Örneğin Norveç, 2005 yılında, ıslahçı haklarının korunmasını güçlendirecek ve Norveç'in UPOV 1991'e (UPOV 1978 yerine) üye olmasına izin verecek bir yasayı kabul etmemeye karar vermiştir. Christophe Golay, Fulya Batur, *Practical Manual on the Right to Seeds in Europe*, Erişim Tarihi: Ağustos 30, 2022.

lerin 1991 versiyonuna taraf olmak zorunda olduğu belirtilmiştir.[53] Söz konusu sözleşme TRIPS'in öngördüğü şekilde bitki çeşitlerinin korunması bakımından patentlemeye alternatif olarak ıslahçı haklarını öne süren ve diğer devletlerce etkin bir sui generis sistem kabul edilen bir yapı öngörmektedir.

Sözleşme'nin 1991 versiyonu, ıslahçı haklarının kapsamını genişletmiştir. Şöyle ki,

> ıslahçı, *"(i) Üretim ya da üreme (çoğalma), (ii) Üreme amacı için şartların yerine getirilmesi, (iii) Satışa sunma, (iv) Satış veya pazarlama, (v) İhracat, (vi) İthalat, (vii) Yukarıda bahsedilen amaçlar için stoklama"* haklarına sahiptir.[54]

Islahçı haklarının tanınması için çeşidin, yeni, farklı, yeknesak ve durulmuş olması gerekmektedir. Çiftçilerin ya da köylülerin tarlalardan ayırarak geliştirdiği tohumların, bu kıstaslara sahip olmadığı göz önüne alındığında, çiftçi ve köylülerin ıslahçı haklarından bu kapsamda yararlanamayacağı açıktır. Bu doğrultuda, "yenilik" kıstasının ise yeni bir tür değil, daha önce kayıt altına alınmamış bir türü ifade etmesi sebebiyle, binlerce yıllık çiftçi emeğinin göz ardı edildiği ve hukukun dışında tutulduğu, teknolojinin sağladığı faydalar uyarınca verilen emeğin ise korunduğu gözlemlenmektedir.[55]

Nitekim Sözleşme'nin eski versiyonu ile yeni versiyonun arasında yapılacak bir değerlendirme, korumanın daha keskin hale geldiğine yönelik fikir oluşturabilir. Sözleşme'nin eski versiyonu ile yeni versiyonu arasındaki farklardan biri, ıslahçıların muafiyeti ile ilgilidir. Eski versiyon, ikinci nesil ıslahçıların, koruma altındaki bir çeşide dayalı yeni bitki çeşitlerini, ikinci çeşidin sahibinin izni olmaksızın oluşturmasına ve pazarlamasına izin vermekteydi. 1991 versiyonu da selefi gibi, ıslahçıların yeni çeşitler yaratmak için korunan bitki çeşitlerini kullan-

---

53 Golay, *Legal analysis on the rights of peasants and other people working in rural areas - The Right to Seeds and Intellectual Property Rights*, 11- Sözleşme'nin ilk versiyonu, yalnızca altı sanayileşmiş batılı ülke tarafından onaylanmıştır: Danimarka, Fransa, Almanya, Hollanda, İsveç ve Birleşik Krallık. Bu çerçevede öngörülen düzenlemenin sanayileşmiş ülkelerin kendi koşullarını göz önüne alarak oluşturduğu bir çerçevenin ürünü olduğu ve mevcut korumanın evrensel bir iddiaya sahip olamayacağı belirtilebilir.

54 78 versiyonu bu münhasır haklar bakımından çok daha kısa bir liste öngörmektedir. Islahçıya aşağıdaki faaliyetlerde bulunma münhasır hakkını verir: (1) ticari pazarlama amacıyla çeşidin üreme materyallerinin üretimi, (2) bu tür malzemelerin satışı ve (3) malzemelerin pazarlanması. Laurence R. Helfer, Graeme W. Austin, *Human Rights and Intellectual Property: Mapping the Global Interface*, (New York: Cambridge University Press, 2011), 383.

55 Bir başka eşitsizlik, esas olarak türetilen çeşitler bakımından da gözlemlenebilir. UPOV 1991'in 14(a) maddesi, ıslahçıların haklarını esas olarak türetilen çeşitlerden genişletir. Böylece bir çiftçinin korunan bir çeşitten küçük bir sapma yapması halinde, yeni yetiştirilen çeşidi ticarileştirmek için ıslahçının (korunan çeşidin) iznine ihtiyacı olduğu anlamına gelmektedir; bununla birlikte, bir kamu kurumu veya özel ticari ıslahçı, yeni bir bitki çeşidini yetiştirmek için çiftçiler tarafından yetiştirilen ancak ıslahçı hakları tarafından korunmayan bir çeşidi kullanırsa, ıslahçıya bu hak tanınabilir, ancak çiftçinin hiçbir hakkı yoktur. Sangeeta Shashikant, François Meienberg, *International Contradictions on Farmers Rights*, 2015, Erişim Tarihi: Ağustos 30, 2022.

malarına izin vermektedir. Ancak, bu muafiyet korunan çeşitlerden "esas olarak türetilen" yeni çeşitler bakımından geçerli değildir. Bu durum uygulamada, birinci ve ikinci nesil çeşitler arasındaki minimum genetik mesafenin tanımı üzerindeki anlaşmazlıklar çerçevesinde ıslahçıların muafiyetini daraltmış ve birinci nesil ıslahçıların münhasır haklarını genişlemiştir.[56]

Sözleşme'de yer alan çiftçi ayrıcalığı da benzer bir değişim geçirmiştir. 1978 versiyonu zımnen ıslahçının izni olmadan korunan ürünlerinin ticari olmayan kullanımına izin vermekteydi. Bu istisna, korunan çeşitlerin tohumlarını satın alan çiftçilere yarar sağlamaktaydı. 1991 versiyonu ise 15. maddede ıslahçı haklarında iki tür istisna öngörmüştür:

> "*[Zorunlu İstisnalar] Islahçı hakları aşağıdaki hususlara kadar genişletilmez:*
>
> *(i) Özel olarak ya da ticari olmayan amaçlarla gerçekleştirilen eylemler, (ii) Deneysel amaçlı gerçekleştirilen eylemler ve (iii) Diğer türlerin yetiştirilmesi amacıyla gerçekleştirilen eylemler ve 14. (5) madde hükümlerinin uygulandığı durumlar dışında, bu tip diğer türler hususundaki 14. (1) Maddede belirtilen eylemler".*[57]

Maddenin 2. fıkrasında ise devletlerin kullanabileceği seçimlik istisnalar yer almaktadır:

> "*[Seçimlik İstisnalar] 14. Maddeye rağmen, her bir Akit Taraf, makul limitler içinde ve ıslahçının yasal çıkarlarını korumak kaydıyla çiftçilere kendi arazilerine ekerek elde ettikleri hasat ürününü ve korunan türü ya da 14. (5) Madde (a) (i) ya da (ii) kapsamındaki bir türü, kendi arazileri üzerinde, üretim amaçlı kullanmaları için izin vermek amacıyla ıslahçının bir türe ilişkin haklarını sınırlayabilir.*"[58]

Bu düzenleme uyarınca çiftçiler, seçimlik istisnanın devletleri tarafından uygulanması halinde, tohumları gelecekte topraklarında kullanmak üzere saklayabilirler, ancak bu durumda da yine ıslahçı hakları öncelenerek, düzenlemede muğlak bir ifade ile "*makul limitler içinde ve ıslahçının yasal çıkarlarını korumak kaydıyla*" üretim amaçlı kullanabileceklerdir. Çiftçiler, bu kapsamda toprak-

---

56 Helfer, Austin, *Human Rights and Intellectual Property: Mapping the Global Interface*, 383. Bu durum, fikri mülkiyet hakları bakımından getirilen eleştirilerden başlıcaları olan tekelleşme ve özel vergilendirmenin somut olarak nasıl tanındığını göstermektedir. Zira böyle bir hüküm, bilimin önündeki gelişmeleri engelleme riski ile karşı karşıyadır.

57 Burada belirtilen zorunlu istisnalara başvurulması hem özel nitelikte olan hem de ticari olmayan amaçlara yönelik eylemler bakımından mümkündür. Bu nedenle, özel olmayan eylemler, ticari olmayan amaçlarla bile olsa, istisna kapsamı dışında olabilir. Ayrıca, ticari amaçlarla üstlenilen özel fiiller de istisna kapsamına girmez. Bu nedenle, kendi işletmesinde kendi çeşidinden tohumunu saklayan bir çiftçi, özel bir işle meşgul sayılabilir, ancak söz konusu tohum tasarrufunun ticari amaçlı olması durumunda istisna kapsamında olmadığı kabul edilebilir. *International Contradictions on Farmers Rights*, 8.

58 International Contradictions on Farmers Rights, 7, 8.

larından tasarruf ettikleri tohumları diğer çiftçilere satamayacak veya mübadele edemeyeceklerdir; bu durum ise bazı araştırmacıların tohumların ekin ve çeşit rotasyonunu kolaylaştırmak için mübadele edildiği birçok gelişmekte olan ülkedeki çiftçilik uygulamalarına bir sınırlama olarak görülmektedir.[59] Zira geleneksel bilgi, yerel gelişmenin, tohum korumasının ve aynı zamanda, gelişmekte olan birçok ülkede gıda güvencesini sağlamak için çok önemli olan kayıt dışı tohum sisteminin de temelidir. Nitekim literatür, gıda güvencesi ve tarımsal biyoçeşitliliğin korunması için geleneksel bilginin - özellikle de kadınların sahip olduğu geleneksel bilginin - önemini doğrulamaktadır.

Bununla birlikte, tarımsal biyolojik çeşitliliğin korunması, sürdürülebilir kullanımı ve yaratılması da dahil olmak üzere, çiftçilerin yerel düzeyde kullandığı ve geliştirdiği uygulamaların zenginliği, UPOV tarafından büyük ölçüde fark edilmemekte ve kabul edilmemektedir.

D. Gıda ve Tarım İçin Bitki Genetik Kaynakları Uluslararası Antlaşması (Bitki Antlaşması)

UPOV'dan farklı olarak FAO bünyesinde hazırlanan ve 2001'de yürürlüğe giren Bitki Antlaşması, ıslahçı haklarından ziyade çiftçi haklarını[60] ve kaynakların adil kullanımını ön plana çıkaran bir yapıyı haizdir. Bu doğrultuda, başlangıç kısmında "*Bu kaynakların muhafazası, geliştirilmesi ve kullanımında farklı bir konumu olan ve özellikle orijin ve çeşitlilik merkezi durumunda olan ülkeler olmak üzere dünyanın her yerindeki çiftçilerin geçmişteki, günümüzde ve gelecekteki katkılarının Çiftçi Hakları için temel teşkil edeceğini teyit ederek*;" ifadesinin yer alması ya da yine aynı kısımda: "*Gıda ve tarım için bitki genetik kaynaklarının adil ve eşit bir biçimde kullanılması ve bu konuda karar alma sürecine katılım ile çiftlik şartlarında muhafaza edilen tohum ile diğer üretim materyalinin muhafazası, kullanımı, ticareti ve satışı için bu Antlaşmada tanınmış olan haklar ile Çiftçi Haklarının ulusal ve uluslar arası düzeyde gerçekleştirilmesi ve teşvik edilmesi bakımından önemli olduğunu da teyit ederek;*" kaydının geçmesi çiftçilerin geçmişteki faaliyetleri ve katkılarını tanıyan ve gelecek bakımından da bu uygulamaların devamının öneminin altını çizen bir metni resmetmektedir.[61]

---

59 Fakhri, çiftçi haklarının doğal olarak tarladan tasarruf edilen tohumları özgürce saklama, kullanma, mübadele etme ve satma gibi bölünmez hakları içerdiğini belirtmektedir; *seeds report*, par. 54.

60 "*Bu yetkinlik diline rağmen, çiftçi hakları çerçevesi tasavvur ve kapsam açısından sınırlıdır, çünkü yalnızca fikri mülkiyet haklarına cevap olarak konumlanır.*" Stephen A. Marglin, "Farmers, Seedsmen, and Scientists: Systems of Agriculture and Systems of Knowledge", ed. Frédérique Apffel-Marglin and Stephen A. Marglin, *Decolonizing Knowledge*: From Development to Dialogue (Oxford: Oxford University Press, 1996), 185-249'dan nakleden Zainab Lokhandwala, "Peasants' Rights as New Human Rights: Promises and Concerns for Agrobiodiversity Conservation", *Asian Journal of International Law,* 2022, 1-16, 4. Halbuki köylü hakları, insan hakları olarak, geniş bir hak yelpazesine sahiptir.

61 Madde 9.1. "*Sözleşme'nin başlangıç kısmında devletlerin bu genetik kaynaklar üzerindeki egemenliği tasdik edilmiştir; gıda ve tarım için bitki genetik kaynakların üzerinde egemenlik haklarını*

Ancak Sözleşme, başlangıç kısmında sahip olduğu tespitler ışığında tanıdığı çiftçi ya da köylülerin bu katkılarının korunmasını, ulusal hukukun belirleyiciliğine tabi kılmıştır. Sözleşme, her ne kadar geleneksel bilginin korunması, bitki genetik kaynaklarının kullanılmasından doğan yararların eşit olarak paylaşılması hakkı ve bu doğrultuda bu kaynakların korunması ve sürdürülebilir kullanımı ile ilgili konularda ulusal düzeyde karar alma sürecine katılım hakkını düzenlese de bu hakların dile getirilmesinden önce devletlerin ulusal mevzuatlarına atıfta bulunarak, kendi düzenlemeleri çerçevesinde uygun görüldüğü ölçüde bu hakları düzenleyeceklerini öngörmüştür.[62]

9. maddenin son fıkrasında, "*Bu maddede yer alan hiç bir hüküm ulusal kanunlara tabi olarak ve uygun görüldüğü ölçüde, çiftçi tarafından ayrılmış tohum / üretim materyalinin*[63] *saklanması, kullanımı, değişimi, ticareti ve satışı ile ilgili olarak çiftçilerin sahip olduğu hakların kısıtlanması şeklinde*" yorumlanamaz denilerek, yine ulusal mevzuata yapılan atfın gölgesi altında çiftçi haklarının korunması düzenlenmiştir.[64]

Çok taraflı erişim ve yarar paylaşımı sistemi kuran Sözleşme, bu kaynaklar üzerindeki devlet egemenliğini tasdik ederken, aynı zamanda kaynaklara erişimin kolaylaştırılması ve bu kaynaklardan doğan faydanın paylaşımı bakımından böyle bir sistemi gerekli görmüştür. Bu sistem çerçevesindeki önemli tartışmalardan biri, ortak tohum havuzunda yer alan tohumlardan elde edilen izole edilmiş ve saflaştırılmış bitki genleri için patentlerin engellenip engellenmeyeceğidir. Uzun müzakerelerden sonra delegeler, gıda ve tarım için araştırma, ıslah ve eğitime yönelik kullanım ve muhafazaya yönelik kaynakların yer aldığı çok taraflı sisteme erişimin ancak "alıcıların herhangi bir fikri mülkiyet veya diğer hak talep etmemesi" şartıyla sağlanacağını öngören 12.3(d) maddesini kabul etmiştir, ancak bu

kullanarak, devletlerin bu kaynaklarına üzerinde mutabık kalınan ölçülerde erişiminin kolaylaştırılması için etkin bir çok yönlü sitemin oluşturulmasından karşılıklı olarak fayda sağlayacağının ve bu kaynakların kullanımından dolayı elde edilen faydaların adil ve eşit bir biçimde paylaştırılmasını kabul ederek;" diye belirtmektedir.

62 Madde 9.2. ise şu şekildedir: "*Sözleşme Tarafları, gıda ve tarım için bitki genetik kaynakları ile olan ilişkisinden dolayı, Çiftçi Haklarının hayata geçirilmesi sorumluluğunun ulusal hükümetlerde olduğu hususunda mutabıktırlar. Gereksinim ve önceliklerine uygun olarak, Sözleşmeye imza koyan her bir Taraf ulusal mevzuatlarına tabi olarak ve uygun görüldüğü ölçüde, aşağıdakiler de dahil olmak üzere, Çiftçi Haklarını koruma altına almak ve teşvik etmek için önlemler alacaklardır*".

63 Maddede çiftçinin ayırdığı tohumların köylü çeşitleri mi yoksa fikri mülkiyet hakları korumasında olan türlerden mi olduğu belirtilmediğinden, böyle bir ayrımın yapılmadığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede, korunan türlere ilişkin ekimden sonra ayrılan tohumlar çiftçiler tarafından tekrar kullanabilecektir. Elbette bu durum, ıslahçı istisnalarına uymadığı takdirde, UPOV ile açık bir çatışma ortaya çıkaracaktır. Golay, *The Right to Seeds and Intellectual Property Rights*, 35.

64 Dolayısıyla, çiftçi haklarını tanımlayan 9. Madde düzenlemesi devletlerin ulusal hukukta çiftçi haklarını koruma yükümlülüğü olarak yorumlan(a)madığından, Bitki Anlaşması'nın ulusal düzeyde köylü haklarının korunmasında önemli bir gelişmeye sebep olmadığı çıkarımı yapılmaktadır. Devletlerin ezici çoğunluğu çiftçi hakları bakımından ulusal mevzuatlarında değişikliğe gitmemiş olup söz konusu tavrın devlet ve sermaye ilişkisi bakımından arzu edilir olduğu belirtilebilecektir, Golay, *The Right to Seeds and Intellectual Property Rights*, 18.

maddenin de ciddi belirsizliklere sahip olduğu belirtilmektedir.[65] Bu çerçevede Sözleşme'nin her ne kadar çiftçi haklarının uluslararası hukukta korunması bakımından mihenk taşı niteliğinde olduğu belirtilebilirse de uygulama bakımından sınırlı bir etkisinin olduğu / olacağı ifade edilmektedir.

E. Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi

Biyolojik çeşitliliğin önündeki en büyük engellerden biri, ticari tohum sistemi ve yüksek girdinin kullanıldığı tarımdır. Yetim ürünler olarak adlandırılan türler yok olmakta, tekelleşen gıda sistemi ve ticaretin gelişmesi ile tarımsal ürün çeşitliliği azalmaktadır.[66] Bu bakımdan birincil sorumluluğu devletlere bırakan Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi, Bitki Sözleşmesi ile aynı doğrultuda, 15. maddede devletlerin egemen haklarını tanımakta, bununla birlikte bu kaynaklara diğer devletlerin erişimlerini kolaylaştırıcı olanakları yaratmaya çalışmaktadır. Bu uygulamaların, kaynaklara gerçek değerinin biçildiği bir erişim antlaşması çerçevesinde gerçekleşmesi gerektiğini ileri sürmektedir.[67]

Akit tarafların sorumluluğu "*Geleneksel yaşam tarzlarını sürdüren yerli ve yerel toplulukların biyolojik çeşitliliğin korunması ve sürdürülebilir kullanımı bakımından anlam taşıyan bilgilerine, geliştirdikleri yeni yöntemlere ve uygulamalarına kendi ulusal mevzuatına göre sahip çıkacak, bunları koruyacak ve saygı gösterecek; bu bilgilerin, yeni yöntemlerin ve uygulamaların sahiplerinin onayı ve katılımı ile daha yaygın biçimde uygulanmasını sağlayacak ve bunların kullanımından doğacak yararların adil paylaşımını teşvik edecektir*" şeklinde ifade edilmiş, bu çerçevede tohum çeşitliliğinin korunmasında yerli halkların önemi

---

65 Maddenin tümü şu şekildedir: "*Alıcı, Çok Taraflı Sistem içerisinde belirlenen biçimde, fikri mülkiyet veya gıda ve tarım için bitki genetik kaynakları veya gen parçalarına ya da elemanlarına erişimi sınırlandırılan diğer haklar için talepte bulunamayacaktır. Alıcı, materyalin Çok Taraflı Sistemden sağlanan şekli ile, gıda ve tarım için bitki genetik kaynakları veya bunların genetik parçaları veya öğeleri üzerinde erişimi sınırlayacak şekilde fikri mülkiyet hakları veya diğer haklar için talepte bulunamayacaktır*".
30. madde gereği çekince konulamayacak Sözleşme kapsamında ilgili hüküm, devletlerin en çok beyanda bulunduğu düzenlemelerden biridir. Avusturya, bu bakımdan: "*Avusturya Cumhuriyeti, Uluslararası Bitki Genetik Kaynakları Antlaşması'nın 12.3.d maddesinin gıda ve tarım için bitki genetik kaynaklarının veya bunların yeniliğe tabi tutulmuş genetik parçalarının veya bileşenlerinin bu haklara ilişkin kriterlerin karşılanması şartıyla fikri mülkiyet haklarına konu olabileceğini kabul ederek yorumlanmasına ilişkin kabul sırasında yapılan beyanı teyit etmektedir."* diye belirtmiştir. Bu beyanın, kaynaklar üzerinde mülkiyet tesis etme çabasını yansıttığı söylenebilir. Düzenlemenin belirsizliği bakımından bkz. Katie Bass, "The Battle over Plant Genetic Resources: Interpreting the International Treaty for Plant Genetic Resources", *Chicago Journal of International Law*, C. 6, S. 1, 2015, 151-184.

66 Fakhri report, par. 16. Covid 19 ile derinleşen gıda krizi ve Rusya'nın Ukrayna'ya saldırısı sonrasında özellikle buğday ihracatının kesilmesi ile birlikte, gıda güvencesi ve gıda egemenliği tartışmalarında biyoçeşitlilik de önemli bir referans noktası olmuştur: '*Fonio just grows naturally': could ancient indigenous crops ensure food security for Africa*?, Erişim Tarihi: Ağustos 31, 2022, https://www.theguardian.com/global-development/2022/jul/07/fonio-indigenous-crops-africa-food-security,

67 Galip Engin Şimşek, *Uluslararası Hukukta Doğal Hayatın Korunması*. (İstanbul: Beta, 2016), 216.

hatırlatılmıştır.[68] Yerlilerin bilgileri ilgili madde gereği ulusal mevzuatlarca korunurken, Sözleşme'de teknolojiye erişim bakımından 16 (2). madde: "*Teknolojinin patent ve diğer fikri mülkiyet haklarına tabi olması halinde, bu erişim ve transfer, fikri mülkiyet haklarının yeterli ve etkin biçimde korunmasını dikkate alan ve bununla tutarlı şartlarla sağlanacaktır*." şeklinde düzenlenerek, erişim, fikri mülkiyet rejimine tabi tutulmuştur. Bununla birlikte aynı maddenin 5. fıkrasında "*Patent ve diğer fikri mülkiyet haklarının bu Sözleşme'nin uygulanmasını etkileyebileceğini kabul eden Akit Taraflar, bu hakların Sözleşme'nin amaçlarına aykırı olmamasını ve bu amaçları destekler nitelikte olmasını sağlamak için, bu konuda ulusal mevzuata ve uluslararası hukuka uygun biçimde işbirliği yapacaklardır."* diyerek, fikri mülkiyet haklarının bu antlaşmanın konu ve amacı uyarınca yorumlanacağının işaretini vermişlerdir.[69]

Bu çerçevede değerlendirilmesi gereken köylüler ve kırsal alanda çalışanların haklarının, kapitalizmin yalnızca biçimsel anlamda keskinleştirdiği devlet egemenliği ve özel mülkiyet arasındaki sıkışmışlık bakımından bir alternatif geliştirme iddiasını sahiplenip sahiplenmeyeceğidir.[70]

---

68 Madde 8-"In-situ" Koruma - (j) fıkrası.

69 İlk bakışta canlı organizmaların patentlenmesini mümkün kılan TRIPS ile bu kaynaklar üzerindeki devlet egemenliğini tasdik eden Biyoçeşitlilik Sözleşmesi arasında bir karşıtlık olduğu sonucuna ulaşılabilir -örneğin bu doğrultuda ABD fikri mülkiyet haklarının biyoçeşitliliğin korunması bakımından olumlu katkılarını göz ardı etmesi sebebiyle Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'ne taraf olmayı reddetmiştir (s. 125)- Buna karşılık ilgili maddede de belirtildiği üzere bu iki rejim, birbirine karşıt değil, tam aksine destekleyici bir ilişkiyi haizdirler. Çoban, devletin egemenlik haklarıyla özel mülkiyet hakları arasında yaptığı değerlendirmede, "[...] *dikkate değer bir karşıtlık, doğal kaynaklar üzerinde ya kolektif (çiftçi) ya özel (bireysel / şirket) ya da kamu (devlet) haklarına göndermede bulunan biçimleriyle mülkiyet rejimleri arasında değil, ama asıl olarak mülkiyet rejimleri ile ortak miras statüsü arasındadır*" şeklinde bir sonuca ulaşmaktadır (s. 138). Balibar'a atıfla bu iki kavramın karşı karşıya olmadığını savunan Çoban, kamu mülkiyetinin de esasen özel mülkiyet olduğunu belirtir. Nitekim iç hukukta da bu tartışmanın izleri takip edilebilir. Kamu mallarına ilişkin genel bir düzenleme bulunmamakta, bazı düzenlemelerde bu malların devletin hüküm ve tasarrufunda bulunduğu belirtilmektedir (bkz. Medeni Kanun, md.715). Kamu mülkiyetine ilişkin ise farklı görüşler ileri sürülmektedir. Nitekim idarenin kamu malları üzerinde bir mülkiyet hakkı olmadığını, bu mallar üzerinde koruma ve denetim yetkileri olduğu şeklinde görüş savunulmaktadır. Diğer bir farklı görüşe göre ise idare ile kamu malları arasındaki ilişki bir kamu mülkiyeti ilişkisi olup bu mülkiyetin malın özgülenme amacıyla ve yönüyle çerçevelendiği belirtilebilir. (İsmet Giritli, Pertev Bilgen, Tayfun Akgüner, Kahraman Berk, *İdare Hukuku*, (İstanbul: Der Yayınları, 2012), 843-861. Bu tartışmalar günümüzde daha farklı bir düzlemde değerlendirilmektedir, zira devletlerin egemenliği gerçekten de resmi olarak olmasa da bir özel mülkiyet statüsü çerçevesinde ele alınmakta, kamu malları, kullanma ve yararlanmanın yanında tasarruf etme yetkisine de farklı yasal mekanizmalar ile cevaz verildiği bir kuruma dönüşmüştür; Mutioğlu Özkesen, *Toprakları Kapatmak*, 95-190. Bu çerçevede 2019 yılında kabul edilen Yerel Çeşitlerin Kayıt Altına Alınması, Üretilmesi ve Pazarlamasına Dair Yönetmelik'in 4. maddesinde yerel tohumların kamu malı olduğunun ifade edilmesi, yerel çeşitlerin korunması bakımından Türkiye'de koruyuculuk yaklaşımının benimsendiğini işaret etmektedir.

70 Bu iddianın sahiplenildiği, bildirgede yer alan bütüncül yaklaşımın takibiyle daha görünür kılınabilir: Örneğin Bildirge'nin 15(5). maddesi şu şekildedir: "*Devletler, köylüler ve kırsal alanlarda çalışan diğer insanlarla ortaklaşa şekilde, yeterli gıda, gıda güvencesi ve gıda egemenliği hakkını ve sürdürülebilir ve hakkaniyete uygun gıda sistemlerini geliştirmek ve korumak için işbu Bildirge'de yer alan hakları geliştiren ve koruyan, yerel, ulusal, bölgesel ve uluslararası düzeylerde kamu*

III. KÖYLÜ VE KIRSAL ALANDA ÇALIŞAN DİĞER İNSANLARIN HAKLARI BİLDİRGESİ

2007 BM Yerli Halkların Hakları Bildirgesi'nin 5. ve 31. maddeleri, yerli halkların kurumlarını, geleneksel bilgilerini ve tohumlarını korumak, kollamak, kontrol etmek ve geliştirme haklarını tanımaktadır. Tohum hakkının daha geniş bir kesim bakımından tanınması ise Köylü Hakları Bildirgesi ile mümkün olmuştur. 19. maddede yer alan bu hakkın temel unsurları, Golay ve Batur'un sistematiği uyarınca şu şekilde belirtilebilir: Kendi tohumlarını ve geleneksel bilgilerini sürdürme, kontrol etme, koruma ve geliştirme hakkı, tohumlarla ilgili geleneksel bilginin, gelişmenin ve uygulamaların korunması hakkı, tohumla ilgili konularda karar verme sürecine katılma hakkı; tohumlarınn kullanımından doğan faydaların paylaşımına adil katılım hakkı ve son olarak çiftçi tarafından ayrılmış tohumları ya da üretim materyalinin malzemelerini saklama, kullanma, mübadele etme ve satma hakkı.[71]

Söz konusu madde aynı zamanda devletlerin sorumluluklarını da düzenlemiştir. Aynı sistematik doğrultusunda, ilk olarak, ıslahçı hakları ya da fikri mülkiyet hakları ile köylü hakları arasındaki olası bir çatışmayı engellemek adına maddenin 8. fıkrasında, ilgili düzenlemelerin tohum hakkına uygun olmasının sağlanması öngörülmüştür. Bir diğer temel unsur, insan hakları bakımından öngörülen saygı duyma, koruma ve yerine getirme sorumluluklarının teyidir.[72] Hak kapsamında, köylü tohum sistemlerini desteklemek ve köylü tohumlarının ve tarımsal biyoçeşitliliği teşvik etmek de devletlerin sorumlulukları arasında sayılmıştır.[73] Köylülerin tohumla ilgili konularda karar verme sürecine katılma hakkı

politikaları oluşturacaklardır. Devletler, tarımsal, ekonomik, sosyal, kültürel ve kalkınma politikalarının işbu Bildirge'de yer alan hakların gerçekleştirilmesiyle tutarlılığını sağlayacak mekanizmalar kuracaklardır."

71 Bitki Antlaşması ile aynı şekilde, Bildirge'de de tohumlar, fikri mülkiyet hakları kapsamında koruma altına alınan ve alınmayan şeklinde ayrılmamıştır. Dolayısıyla köylülerin, Bildirge'nin madde 19(1)(d)'de düzenlenen tarladan ayrılan tohumları veya çoğaltma materyallerini saklama, kullanma, mübadele etme ve satma hakkı, bu nedenle, hem köylülerin tohum çeşitlerinin hem de çiftçinin ayırdığı fikri mülkiyet haklarıyla korunan çeşitlerin tohumları üzerinde haklar yaratır; bkz; Golay, Batur, *Practical Manual on the Right to Seeds in Europe*, 24.

72 Buna ilişkin düzenleme, önceki taslakta düzenlenen bu sorumlulukların yanısıra devletlere ulusal mevzuatlarında bu hakkı tanıması sorumluluğunu da yüklemekteydi. Bu ifadenin bildirgenin son halinde yer almaması sorumluluğu hafifleten bir gelişme olmuştur. Bildirgenin son halinde yer almayıp daha önceki versiyonunda yer alan ve köylülerin otonomisine katkı sağlayacak bir başka kayıt, devletlerin, 5. maddede yer alan doğal kaynakların işletilmesi bakımından köylüler ve kırsalda çalışan diğer insanların gerekli bilgilere sahip olarak özgürce verecekleri ön onay alınmak üzere düzenlenecek iyi niyet istişarelerin teminiydi. Bu onaya ilişkin bkz; Free, Prior and Informed Consent (FPIC), Erişim Tarihi: Ağustos 2, 2022. https://www.fao.org/indigenous-peoples/our-pillars/fpic/en/#:~:text=Free%2C%20Prior%20and%20Informed%20Consent%20(FPIC)%20is%20a%20specific,affect%20them%20or%20their%20territories.

73 Şimdiye kadar yüksek girdili tarım sistemine yönelik yapılan destekler, köylüler bakımından ciddi zararlara yol açmıştır. Bu zararların en büyüğü, sistemin yoğun kimyasal kullanımı gereksinimi

ve son olarak, tarımsal araştırma-geliştirmenin köylüler ve kırsalda çalışan diğer insanların aktif katılımlarını temin ederek, ihtiyaçlarına yönelik olmasını sağlama sorumluluğu da bildirgede düzenlenmiştir.[74]

Bildirgenin zikredilen önemine rağmen, bir yumuşak hukuk belgesi olması sebebiyle hak dilini dönüştürecek bir güçte olmadığı belirtilebilir.[75] Ancak insan

dolayısıyla çevre ve insanların sağlığını olumsuz yönde etkilemesi olmuştu. 2019 yılında İnsan Hakları Komitesi, Paraguay aleyhine verdiği ve söz konusu sistemin etkilerinin konu olduğu karar ile zehirli pestisitlere maruz kalmış 20'den fazla kişinin yaşam hakkının ihlal edildiğine karar vermiştir. Views adopted by the Committee under article 5 (4) of the Optional Protocol, concerning communication No. 2751/2016, Erişim Tarihi: Ağustos 27, 2022. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CCPR/C/126/D/2751/2016&Lang=en.

74 Maddenin tamamı şu şekildedir;
"1. Köylüler ve kırsal alanlarda çalışan diğer insanlar, bu Bildirgenin 28. maddesi uyarınca, aşağıdakiler dahil olmak üzere tohum hakkına sahiptir:
a. Gıda ve tarım için bitki genetik kaynaklarıyla ilgili geleneksel bilginin korunması hakkı;
b. Gıda ve tarım için bitki genetik kaynaklarının kullanımından doğan faydaların paylaşımına adil katılım hakkı;
c. Gıda ve tarım için bitki genetik kaynaklarının korunması ve sürdürülebilir kullanımıyla ilgili konularda karar verme sürecine katılma hakkı;
d. Çiftçi tarafından ayrılmış tohumları ya da üretim materyalinin malzemelerini saklama, kullanma, mübadele etme ve satma hakkı.
2. Köylüler ve kırsal alanlarda çalışan diğer insanlar, kendi tohumlarını ve geleneksel bilgilerini sürdürme, kontrol etme, koruma ve geliştirme hakkına sahiptir.
3. Devletler, köylülerin ve kırsal alanlarda çalışan diğer insanların tohum haklarına saygı gösterilmesi, bu hakların korunması ve yerine getirilmesi için önlemler alır.
4. Devletler, ekim için en uygun zamanda ve uygun fiyata köylülere yeterli kalite ve miktarda tohumların temin edilmesini sağlar.
5. Devletler, köylülerin ya kendi tohumlarına ya da yerel olarak kendi seçtikleri diğer tohumlara dayanma ve yetiştirmek istedikleri ekin ve türlere karar verme haklarını tanır.
6. Devletler, köylü tohum sistemlerini desteklemek ve köylü tohumlarının ve tarımsal biyoçeşitliliğin kullanımını teşvik etmek için uygun önlemleri alır.
7. Devletler, tarımsal araştırma-geliştirmenin köylüler ve kırsalda çalışan diğer insanların ihtiyaçlarına yönelik olmasını sağlar; deneyimlerini dikkate alarak, bu kişilerin, önceliklerin tanımlanması ile araştırma-geliştirme sürecine aktif katılımını sağlar ve köylüler ve kırsalda çalışan diğer insanların ihtiyaçlarını karşılayan yetim ürünlerin ve tohumların ar-ge'sine yatırımı artırır.
8. Devletler, tohum politikalarının, bitki çeşitliliği korumasının ve diğer fikri mülkiyet haklarının, belgelendirme programlarının ve tohum pazarlama mevzuatının köylülerin ve kırsal alanlarda çalışan diğer insanların haklarına, onların ihtiyaçlarına ve gerçekliklerine saygılı olmasını ve bu ihtiyaçları ve gerçeklikleri dikkate almasını sağlar."
Bolivya, tohum hakkının, Gıda ve Tarım için Bitki Genetik Kaynaklarına İlişkin Uluslararası Antlaşma'da tanındığını ve 19. maddenin, uluslararası tohum şirketlerinin avantajlı olduğu bir ortamda köylülerin otonomisine katkıda bulunarak, mevcut dezavantajlı konumlarını iyileştirmeyi hedeflediğini açıklamıştır. (Report of the open-ended intergovernmental working group on a United Nations declaration on the rights of peasants and other people working in rural areas, A/HRC/36/58, par. 209. Bu çerçevede çoğu devletin ilgili hak bakımından çekincesi, tohumun yeni bir hak olması ve mevcut fikri mülkiyet düzenlemeleri ile bir çatışma doğuracak olması olmuştu. Böyle bir çatışmayı engellemek bakımından İsviçre doğrudan Bitki Antlaşmasının 9. maddesini bildirgeye almayı önermiştir. (Report of the open-ended intergovernmental working group, A/HRC/36/58, par. 206-208).

75 Bu noktada uluslararası hukukta belirli ilişkileri hukukileştirmek, belirli ilişkileri ise hukuk dışına çıkarmak amacıyla işleyen bir sürecin var olup olmadığı sorgulanmalıdır. Zira bazı alanlara ilişkin düzenlemelerin bağlayıcı hukuki düzenlemelere tabi tutulması sürecinde, bu alanlar hukuksallaş-

hakları hukuku perspektifinde, bazı araştırmacılar, bildirgenin üstünlüğünü bazı faktörler bakımından temellendirmektedirler. Bunlardan ilki, BM Şartı'nda yer alan 103. maddedir. Düzenleme "*Birleşmiş Milletler üyelerinin işbu Antlaşma'dan doğan yükümlülükleri ile başka herhangi bir uluslararası anlaşmadan doğan yükümlülüklerinin çatışması durumunda, işbu Antlaşma'dan doğan yükümlülükler üstün gelecektir*." şeklindedir. İnsan hakları sorumluluklarına ilişkin olarak Şart'ın 55(c) ve 56. maddeleri çerçevesinde de insan hakları yükümlülüklerinin bir çatışma halinde üstün geleceği belirtilmektedir.[76]

Çatışma bakımından bir diğer nokta, Bildirge'nin 2/4. maddesi düzenlemesidir: *"Devletler, ticaret, yatırım, finans, vergi, çevre koruma, kalkınma işbirliği ve güvenlik alanlarını da kapsayan uluslararası antlaşma ve standartları kendi insan hakları yükümlülüklerine uygun bir şekilde ayrıntılı olarak hazırlar, yorumlar ve uygular*." Bu çerçevede bildirgenin zımnen insan hakları yükümlülüklerini diğer konulardan doğan yükümlülüklerden üstün tuttuğu belirtilebilir. Bu düzenlemelerin bildirgedeki haklar ile uyumlu olacak şekilde yorumlanması ve olası bir çatışmanın engellendiği anlaşılmaktadır.[77]

Son olarak, Golay BM Genel Kurulu'nun Bildirge bakımından yaptığı çağrıya dikkat çekerek, bildirge kabul edildiğinde, Genel Kurul'un herhangi bir ayrım gözetmeksizin "*BM sisteminin hükümetlerini, kurumlarını, teşkilatlarını, hükümetler arası ve sivil toplum kuruluşlarını Bildirgeyi yaymaya ve evrensel saygı ve anlayışı teşvik etmeye*" davet ettiğini belirtmektedir. Bu çağrı, devletlerin Bildirge'nin kabulü bakımından kullandığı oydan bağımsız şekilde, tüm devletlere yönelik yapılmıştır. Dolayısıyla Bildirge'nin klasik anlamda bir yumuşak hukuk belgesi gibi işlev görmeyeceği düşünülebilir.[78]

---

tırılırken (*juridfy*) bazı alanların hukuki alandan olabildiğince uzaklaştırılarak yumuşak hukuk mekanizmaları ile düzenlendiği belirtilebilir. Bu durum biyoçeşitlilik düzenlemesi ve TRIPS arasındaki farkların değerlendirilmesi ile açıklığa kavuşabilir. Zira TRIPS ulusal muamele, en çok gözetilen ulus kaydı gibi etkin devletler arası mekanizmalara sahip, uyuşmazlık çözümünün işlevsel olduğu bir sistemdir. Ancak çevreye ilişkin çoğu düzenleme, değerlendirme, müzakere ya da uyuşmazlık çözüm merciden yoksun şekilde yapılandırılmaktadır. Bkz.; A. Claire Cutler, "Gramsci, Law, and the Culture of Global Capitalism", *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, C. 8, S. 4, 2005, 527-542, 537.

76 Bu konuyla ilgili devletlerin DTÖ ve insan hakları -gıda hakkı özelinde- sorumlulukların değerlendirildiği bir çalışma için bkz.; Chris Downes, "Must the Losers of Free Trade Go Hungry - Reconciling WTO Obligations and the Right to Food", *Virginia Journal of International Law*, C. 47, S. 3, 2007, 619-692, 647-654.

77 Golay, Batur, *Practical Manual on the Right to Seeds in Europe,* 19-20.

78 Christophe Golay, *The Right to the Land and the UNDROP*, Erişim Tarihi: Ağustos 29, 2022., 15. Nitekim Bildirge içtihat hukukunda da değerlendirilmiştir: Amerikalılar Arası İnsan Hakları Mahkemesi, Lhaka Honhat Association davasında Arjantin'in yerli grupların komünal mülkiyet, sağlıklı bir çevre, kültürel kimlik, gıda ve su haklarını ihlal ettiğini beyan etmiştir. Köylü Bildirgesi'ne atıf yapılan kararda, özellikle, toprağa ve doğal kaynaklara erişimin, kırsaldakiler için artan bir zorluk olduğunu ve onların kendi tasarruf hakları ve bağlı oldukları doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımını güvence altına almalarının önünde engellerin olduğunu belirtmiştir. Ardından Bildirge'nin 2/4 maddesine atıf yapan Mahkeme, Köylü Hakları Bildirgesi'ne dayalı olarak devlet sorumluluğunu değerlendirmedi-

SONUÇ

Kırsal alanlar ve tarım sorunu, tarih boyunca farklı açılardan siyaset, hukuk, ekonomi gibi bağlamlarda tartışılmıştır; günümüzde ise iklim krizi, artan yoksulluk ve eşitsizlik bağlamında ve bu bölgelerde yaşayan insanların hakları temelinde gelişen bir literatürün oluştuğu gözlemlenmektedir. İçinde bulunduğumuz dönem itibariyle yaşanan gıda krizi, hem bu literatürün tekrar değerlendirilmesini hem de açlık ve yoksulluk gibi kırsala özgülenen sorunların yapısal nedenlerine eğilinmesini gerekli kılmıştır.

Kırsaldaki bireylerin yaşadığı sorunlar da bu çerçevede tartışılmıştır. Özellikle tohum, su, toprak gibi doğal kaynaklara erişimde ve bu kaynakların kullanılmasında yaşadıkları sorunlar, zorla yerinden etme pratikleri, herhangi bir sosyal güvence olmaksızın kayıtdışı çalışmalar, bu bakımdan önem arz etmektedir.

Mevcut sorunlar ve ilgili düzenlemeler bakımından uluslararası hukukun rolünü takip edebilmek adına söz konusu çalışma tohumla ilgili addedilen başat düzenlemeleri öncesinde tarihsel süreci de değerlendirerek analiz etmiştir. Daha sonra 2018 yılında BM Genel Kurulu'nda kabul edilen köylü hakları bildirgesinde tohumun ne şekilde insan hakkı olarak düzenlendiğini açıklamaya çalışmıştır.

Tohuma ilişkin uluslararası hukuk düzenlemeleri bakımından birincil sorunun, köylülerin fikri mülkiyet ya da ıslahçı hakları kapsamında korunan tohumları ekmelerinin ardından bu tohumlardan tasarruf etmelerinin yasallığı olduğu değerlendirilebilir. Bu bakımdan Bitki Antlaşması'nın ulusal kanunları önceleyen ve çiftçi hakları söylemi ile tohumu korumaya çalışan anlayışı, köylü hakları bildirgesi ile bir insan hakkı olduğu kabul edilen tohum hakkının tanınması ile farklı bir temele kavuşmuştur. Bu durum, küçük ölçekli çiftçilerin kullandığı tohumların yaklaşık %90'ının resmi olmayan yollar ile (tarladan ayrılan ya da takas şenlikleri gibi kendi aralarındaki mübadele sonucu) elde edildiği düşünüldüğünde, oldukça önemlidir.[79]

Tohum hakkı bağlamında devletin köylü tohum sistemini desteklemesinin sorumluluk kapsamında olduğu göz önüne alındığında, fikri mülkiyet haklarının yarattığı olumsuz tekelleşmenin önüne geçilebileceği, bu girişimin de biyolojik çeşitliliğin korunması bakımından önemli bir adım teşkil edeceği kuşkusuzdur. Bu gelişmenin ise açlıkla mücadelede araçsallaştırılarak; köylüleri, büyük, tarımsal-endüstriyel çiftliklerin baskısından koruması ve tarımı piyasa başarısızlıklarına karşı daha dayanıklı hale getirmesi beklenebilir. Nitekim Bildirge'de

ğini açıklığa kavuşturmuş ve Bildirge'den, Arjantin'in criollo popülasyonunun kırılganlığı bakımından yardımcı bir referans noktası olarak yararlandığını ifade etmiştir; Case of the Indigenous Communities of the Lhaka Honhat (Our Land) Associatıon v. Argentina, par. 136, Erişim Tarihi: Ağustos 27, 2022. https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_400_ing.pdf.

79 Shawn McGuire, Louise Sperling, "Seed systems smallholder farmers use", *Food Security,* C. 8, 179-195, 2016, 190.

koruma altına alınan üretim araçlarına erişim hakkı çerçevesinde de köylülerin doğa ile doğrudan bir ilişki kurarak yaşamlarını idame ettirebilmeleri sağlanmaya ve korunmaya çalışılmıştır. Böylelikle, ilkel birikimin sürekliliğinin hukuk eliyle yaratılan yapay kurumları, farklı bir dil ile ancak aynı alan içerisinde dönüşüme uğramaktadır. Bu çerçevede tohum, geçmişin hakikatini geleceğe taşıyan ve yaşamı simgeleyen yapısı ile dönüşümün başlıca aracı ve hedefi olmaktadır.

Hülasa, köylülerin insan hakları hukuku karşısında bir özne olarak tanındığı ve bu tanımanın köylüleri devlet egemenliği ile özel mülkiyet kurumlarının katı çerçevesine tabi kılmadığı, bildirgenin bu katı çerçeveleri esneterek, insan haklarını dönüştürücü bir niteliğe sahip olduğu söylenebilir. Bu durumun, uluslararası hukukta parçalanma tartışmalarının hayaletinin hissedildiği zayıflayan bir yazına değil, rejimler arası çalışmaların artışı ile zengin bir literatüre yol açacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Kitap ve makaleler

Anaya, S James and Rodríguez-Piñero, Luis. "The UNDRIP's Relationship to Existing International Law", Ch. 2 The Making of the UNDRIP, ed. Jesie Hohmann, Marc Weller. *The UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples - A Commentary*. Erişim Tarihi: Ağustos 15, 2022, https://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law/9780199673223.001.0001/law-9780199673223-chapter-3.

Bass, Katie. "The Battle over Plant Genetic Resources: Interpreting the International Treaty for Plant Genetic Resources". *Chicago Journal of International Law*, C. 6, S. 1, (2015): 151-184.

Chang, Ha-Joon. *Kicking Away the Ladder*. Londra: Anthem Press, 2002.

Claeys, Priscilla and Edelman, Marc. "The United Nations Declaration on the rights of peasants and other people working in rural areas". *The Journal of Peasant Studies*, C. 47, S. 1., (2020): 1-68.

Claeys, Priscilla. *Human Rights and the Food Sovereignty Movement*. Abingdon: Routledge, 2015.

Çoban, Aykut. *Ekolojik İhtilaflar ve Kapitalizm*. Ankara: İmge, 2018.

Cristiani, Eloisa and Strambi, Giuliana. Farming Models and Peasants' Rights. *The United Nations' Declaration on Peasants' Rights*. ed.Mariagrazia Alabrese, Adriana Bessa, Margherita Brunori, Pier Filippo Giuggioli, Londra: Routledge, 2022, 177-187.

Cutler, A. Claire. *Gramsci, Law, and the Culture of Global Capitalism, Critical Review of International Social and Political Philosophy*, C. 8, S. 4, (2005): 527-542.

Giritli, İsmet; Bilgen, Pertev; Akgüner, Tayfun ve Berk, Kahraman. *İdare Hukuku*, İstanbul: Der Yayınları, 2012.

Gradoni, Lorenzo and Pasquet, Luca. "Voice under Domination: Notes on the Making and Significance of the United Nations Declaration on the Rights of Peasants". *EJIL*, C. 33, (2022): 39-63.

Harvey, David. *Yeni Emperyalizm*, çev. Hür Güldü, İstanbul: Everest, 2004.

Haugen, Hans Morten. "The UN Declaration on Peasants' Rights (UNDROP): Is Article 19 on seed rights adequately balancing intellectual property rights and the right to food?". *The Journal of World Intellectual Property*, C. 23, S. 3-4, (2020): 288-309.

Haugen, Hans Morten. *The Right to Food and the TRIPS Agreement*, Leiden: Martinus Nijhoff, 2007.

Heri, Corina. "Justifying New Rights: Affectedness, Vulnerability, and the Rights of Peasants". *German Law Journal*, C. 21, (2020): 702-720.

Heri, Corina. "The Human Right to Land, for Peasants and for All: Tracing the Social Function of Property to 1948". *Human Rights Law Review*, C. 20, (2020): 433-452.

Hobsbawm, Eric. *Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991*. çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Sarmal, 1996.

Hohmann, Jessie; Weller, Marc Introduction, ed. Jessie Hohmann, Marc Weller. *The UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples - A Commentary*, Erişim Tarihi: Ağustos 15, 2022, https://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law/9780199673223.001.0001/law-9780199673223-chapter-21.

Holt-Gimenez, Eric. A Foodie's Guide To Capitalism, Monthly Review Press, Food FirstBooks, 2017.

Hughes, Carys. "Action Between the Legal and the Illegal: A-Legality as a Political-Legal Strategy". *Social & Legal Studies*, C: 28, S. 4, (2018): 470-492.

İslamoğlu, Huricihan. *Dünya Tarihi ve Siyaset*. İstanbul: İletişim, 2021.

Karahanoğulları, Onur. Paşukanis ve Sönümlenmeci Hukuk Kuramı, https://www.hukukpolitik.com.tr/2016/11/02/pasukanis-sonumlenmeci-hukuk-kurami/ Erişim Tarihi: Ağustos 30, 2022.

Keyder, Çağlar ve Yenal, Zafer. *Bildiğimiz Tarımın Sonu - Küresel İktidar ve Köylülük*. İstanbul: İletişim, 3.bs., 2015.

Köymen, Oya. *Kapitalizm ve Köylülük*. İstanbul: Yordam, 2008.

Laurence R. Helfer and Graeme W. Austin. *Human Rights and Intellectual Property: Mapping the Global Interface*, New York: Cambridge University Press, 2011.

Locke, John. *Hükümet Üstüne İkinci Tez*. çev. Aysel Doğan, İlya İzmir Yayınevi, 2000.

Lokhandwala, Zainab. "Peasants' Rights as New Human Rights: Promises and Concerns for Agrobiodiversity Conservation". *Asian Journal of International Law*, (2022): 1-16.

Lowder, Sarah K.; Sánchez Marco V. ve Bertini, Raffaele. "Which farms feed the world and has farmland become more concentrated?". *World Development*, C. 142, (2021): 1-18.

Marx, Karl. *Yahudi Sorunu*. çev. Sol Yayınları Yayın Kurulu, Ankara: Sol, 1997.

Mattei, Ugo ve Capra, Fritjof. *Hukukun Ekolojisi*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017.

McGuire, Shawn and Sperling, Louise. "Seed systems smallholder farmers use". *Food Security*, C. 8, (2016): 179-195.

Montenegro De Wit, Maywa. "Stealing into the Wild: Conservation Science, Plant Breeding and the Makings of New Seed Enclosures". *Journal of Peasant Studies*, C. 44, S. 1, (2017): 169-212.

More, Thomas. *Ütopya*. Ankara: Kaynak, 2000.

Moyn, Samuel. *Not Enough Human Rights in an Unequal World*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2018.

Mutioğlu Özkesen, Melek. *Toprakları Kapatmak*. İstanbul: İletişim, 2022.

Narula, Smita. "Peasants' Rights and Food Systems Governance". *The United Nations' Declaration on Peasants' Rights*, ed. Mariagrazia Alabrese, Adriana Bessa, Margherita Brunori, Pier Filippo Giuggioli, Londra: Routledge, (2022): 151-164.

Nizam, Derya and Yenal, Zafer. "Seed politics in Turkey: the awakening of a landrace wheat and its prospects". *The Journal of Peasant Studies*, C. 47, S. 4, (2020): 741-766.

Peschard, Karine. "Seed wars and farmers' rights: comparative perspectives from Brazil and India". *The Journal of Peasant Studies*, C. 44, S. 1, (2016): 1-25.

Radkau, Joachim. *Doğa ve İktidar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. bs., 2020.

Ricciardi, Vincent; Ramankutty, Navin; Mehrabi, Zia; Jarvis Larissa and Chookolingoa, Brenton. "How much of our world's food do smallholders produce?". *Global Food Security*, C. 17, (2018): 64-72.

Şimşek, Galip Engin. *Uluslararası Hukukta Doğal Hayatın Korunması*. İstanbul: Beta, 2016.

Thompson, E. P. *Avam ve Görenek*. çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul: İletişim, 2006.

van der Ploeg and Jan Douwe. *The New Peasantries*. Londra: Earthscan, 2008.

Weber, Eugen. *Köylülerden Fransızlara*. çev. Çağdaş Sümer, Ankara: Heretik, 2017.

Weber, Max. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. Ankara: Ayraç, 1999.

Diğer Kaynaklar

'Fonio just grows naturally': could ancient indigenous crops ensure food security for Africa?, Erişim Tarihi: Ağustos 31, 2022, https://www.theguardian.com/global-development/2022/jul/07/fonio-indigenous-crops-africa-food-security.

Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi, Erişim Tarihi: Ağustos 30, 2022. https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/22860.pdf.

Case of the Indigenous Communities of the Lhaka Honhat (Our Land) Associatıon v. Argentina, Erişim Tarihi: Ağustos 27, 2022. https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_400_ing.pdf.

Committee on Economic, Social and Cultural Rights Statement on universal and equitable access to vaccines for the coronavirus disease (COVID-19,)E/C.12/2020/2, Erişim Tarihi: Ağustos 21, 2022. https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G20/342/41/PDF/G2034241.pdf?OpenElement.

Committee on the advancement of the rights of peasants and other people working in rural areas, A/HRC/19/75, Erişim Tarihi: Temmuz 14, 2022. https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G12/108/03/PDF/G1210803.pdf?OpenElement.

Cüneyt Akman, En İyi Köylü Ölü Köylüdür!, Birikim Sayı 147 - Temmuz 2001, Erişim Tarihi: Temmuz 25, 2022. https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-147-temmuz-2001/2338/en-iyi-koylu-olu-koyludur/2544.

Final study of the Human Rights Council Advisory.

Free, Prior and Informed Consent (FPIC), Erişim Tarihi: Ağustos 2, 2022.

General comment No. 25 (2020) on science and economic, social and cultural rights (article 15 (1) (b), (2), (3) and (4) of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, E/C.12/GC/25, Erişim Tarihi: Ağustos 2, 2022. https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=4slQ6QSmlBEDzFEovLCuW1a0Szab0oXTdImnsJZZVQdxONLLLJiul8wRmVtR5Kxx73i0Uz0k13FeZiqChAWHKFuBqp%2B4RaxfUzqSAfyZYAR%2Fq7sqC7AHRa48PPRRALHB.

Gıda ve Tarım İçin Bitki Genetik Kaynakları Uluslar Arası Antlaşması, Erişim Tarihi: Ağustos 30, 2022. https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/08/20060808-4.htm.

Golay, Christophe, Batur, Fulya, Practical Manual on the Right to Seed in Europe, Erişim Tarihi: Ağustos 30, 2022. https://geneva-academy.ch/joomlatools-files/docman-files/Briefing%2019.pdf.

Golay, Christophe. Legal analysis on the rights of peasants and other people working in rural areas: The Right to Seeds and Intellectual Property Rights, 2016, Erişim Tarihi: Ağustos 18, 2022. https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/HRBodies/HRCouncil/WGPleasants/Session3/StatementsPresentations/Cristophe_Golay_GENEVA_ACADEMY.pdf.

Golay, Christophe. Negotiation of a United Nations Declaration on the Rights of Peasants and Other People Working in Rural Areas, 2015, 10, Erişim Tarihi: Ağustos 30, 2022. https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/HRBodies/HRCouncil/WGPleasants/Session2/ChristopheGolay.pdf.

Golay, Christophe. The Right to the Land and the UNDROP, Erişim Tarihi: Ağustos 29, 2022. https://www.geneva-academy.ch/joomlatools-files/docman-files/Guide%20the%20right%20to%20land%20and%20UNDROP%20(1).pdf.

Indigenous and Tribal Peoples Convention, 1989 (No. 169) - Erişim Tarihi: Ağustos 6, 2022. https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:55:0::NO::P55_TYPE,P55_LANG,P55_DOCUMENT,P55_NODE:REV,en,C169,/Document.

International Undertaking on Plant Genetic Resources, Erişim Tarihi: Ağustos 8, 2022. https://cgspace.cgiar.org/bitstream/handle/10947/683/cg8405f.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

Monsanto Canada Inc. v. Schmeiser, Erişim Tarihi: Ağustos 29, 2022. https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/2147/index.do.

Preliminary study of the Human Rights Council Advisory Committee on discrimination in the context of the right to food, A/HRC/13/32, Erişim Tarihi: Ağustos 17, 2022. https://digitallibrary.un.org/record/677605.

Report of the open-ended intergovernmental working group on a United Nations declaration on the rights of peasants and other people working in rural areas, A/HRC/39/67, Erişim Tarihi: Ağustos 27, 2022. https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G18/212/52/PDF/G1821252.pdf?OpenElement.

Report of the open-ended intergovernmental working group, A/HRC/36/58, Erişim Tarihi: Ağustos 10, 2022. https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G17/222/52/PDF/G1722252.pdf?OpenElement.

Report of the Special Rapporteur on the right to food, Michael Fakhri, Seeds, right to life and farmers' rights, A/HRC/49/43, 30 December 2021, Erişim Tarihi: Ağustos 22, 2022. https://digitallibrary.un.org/record/3956872.

Report of the Special Rapporteur on the right to food, Olivier De Schutter (on building resilience: a human rights framework for world food and nutrition security), A/HRC/9/23, 8, Erişim Tarihi: Ağustos 17 2022. https://digitallibrary.un.org/record/636785?ln=en.

Seeds and Patents on Life, Erişim Tarihi: Ağustos 27, 2022. https://www.globalagriculture.org/report-topics/seeds-and-patents-on-life.html.

Shashikant, Sangeeta, Meienberg, François. International Contradictions on Farmers Rights, 2015, Erişim Tarihi: Ağustos 30, 2022. https://www.apbrebes.org/files/seeds/files/Treaty_UPOV_WIPO%20Interrelations_def_150929.pdf.

Small-Scale Farmers and Peasants Stıll Feed the World, Erişim Tarihi: Ağustos 10, 2022, https://www.etcgroup.org/files/files/31-01-2022_small-scale_farmers_and_peasants_still_feed_the_world.pdf.

Türkiye Kaynaklı Mor Havuçta Biyolojik Korsanlık, Erişim Tarihi: Temmuz 5 2022, https://www.biyologlar.com/turkiye-kaynakli-mor-havucta-biyolojik-korsanlik.

Views adopted by the Committee under article 5 (4) of the Optional Protocol, concerning communication No. 2751/2016, Erişim Tarihi: Ağustos 27, 2022. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CCPR/C/126/D/2751/2016&Lang=en.

Voluntary Guidelines on the Responsible Governance of Tenure, Erişim Tarihi: Ağustos 2, 2022. https://www.fao.org/3/i2801e/i2801e.pdf.

Who Will Feed Us? The Industrial Food Chain vs. The Peasant Food Web, 3.bs., 2017, Erişim Tarihi: Ağustos 22, 2022. https://www.etcgroup.org/sites/www.etcgroup.org/files/files/etc-whowillfeedus-english-webshare.pdf.

Yeni Bitki Çeşitlerinin Korunması Uluslararası Sözleşmesi, Erişim Tarihi: Ağustos 30, 2022. https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/07/20070728-1.htm.

Yerli Halkların Hakları Bildirgesi, Erişim Tarihi: Ağustos 12, 2022. https://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/DRIPS_Turkish.pdf.